

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Jaargang 5
Nummer 1
April 2024

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

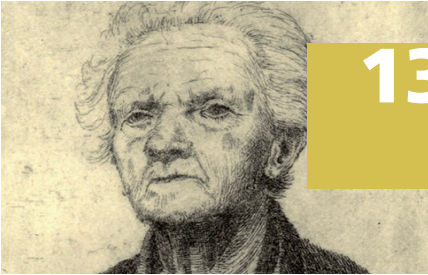
In dit nummer

3

De Orthense Verwikkelingen

Hoe een roemrucht dorp in 1866 zijn autonomie verloor

13

'Gods welgevallen rust op die in eenvoud wandelen'

De bewoonsters van de Van Lanschot Stichting (1894-1957)

26

Wonen in een bollenveld

De weg naar experimentele woningbouw in de jaren zeventig en tachtig

Voorwoord

In deze aflevering van *Silva*, het online cultuurhistorisch tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, is weer veel moois te ontdekken. Allereerst voert Fike van der Burght u mee naar Orthen, dat in de ontstaansgeschiedenis van onze stad zo'n prominente rol speelt. In latere eeuwen lagen de inwoners geregeld in de clinch met het Bossche stadsbestuur, dat niet altijd voldoende oog had voor de eigenheid van Orthen. In de negentiende eeuw hebben de 'Orthense Verwikkelingen' ertoe geleid dat deze buurt als afzonderlijke 'afdeling' in de gemeente 's-Hertogenbosch tot op de dag van vandaag een bijzondere positie inneemt.

In de laatste aflevering van de vorige jaargang las u al de bijdrage van Jos Wassink over de Van Lanschot Stichting, een in 1894 gesticht particulier tehuis voor oudere dames. In een nieuw artikel gaat Jos Wassink dieper in op de vrouwen die er hebben gewoond. Hij gaat onder meer op zoek naar een antwoord op de vraag of het tehuis inderdaad werd bewoond door voormalige werknemers van de Van Lanschots, zoals bij de oprichting de bedoeling was.

Een heel bijzonder fenomeen in de stedenbouwkundige geschiedenis van 's-Hertogenbosch wordt beschreven door Annalies de Graaf. Precies veertig jaar geleden werden in Maaspoort de eerste van uiteindelijk vijftig bolwoningen opgeleverd. De Graaf laat zien dat de mens centraal stond in het ontwerp van deze opvallende woningen, die alleen in 's-Hertogenbosch te vinden zijn. De totstandkoming van dit project kende zoveel obstakels dat het achteraf gezien een wonder mag heten dat de bolwoningen er gekomen zijn. Sinds 2022 zijn ze aangewezen als gemeentelijk monument.

Het mag duidelijk zijn: ook dit nummer staat weer bol van de boeiende bijdragen. De redactie wenst u veel leesplezier!

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt drie keer per jaar. Het blad wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Jac. Biemans, Dennis Dekker,
Joris van Dierendonck (eindredacteur),
Hildo van Engen (hoofredacteur),
Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: gezicht op de Bolwoningen in de wijk Maaspoort, maart 2024 (foto Erfgoed 's-Hertogenbosch/Annalies de Graaf).

e-ISSN 2666-9951

De Orthense Verwikkelingen¹

Hoe een roemrucht dorp in 1866 zijn autonomie verloor

Fike van der Burght

Ooit was Orthen een dorp met aanzien. Van dat roemrijke verleden rest weinig meer. De belegering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, de bijna jaarlijkse overstromingen van de Beerse Maas en vele branden veegden Orthen, gelegen ten noorden van 's-Hertogenbosch, bijna van de kaart. Maar de Orthenaren hielden stand en bouwden hun huizen steeds weer op. Ze bezaten gemeenschappelijke gronden die beheerd werden door een corporatie met eigen bestuurders en regels. Tot 1871, want toen verloor het dijkdorp – ondanks verzet en juridische procedures – zijn status aparte en werd het een afdeling van de Brabantse hoofdstad.

'Orthen is ouder dan Den Bosch', peperde mijn Orthense moeder mijn broers en mij in. In 815 wordt Orthen al genoemd in oorkonden van de Duitse abdijs Lorsch.² Historici beschouwen Orthen als de bakermat van 's-Hertogenbosch, de moedervlek waaruit de Brabantse hoofdstad is voortgekomen. 's-Hertogenbosch, Silva Ducis, komt pas sinds 1196 in de annalen voor. Nog in de veertiende eeuw was de Orthense San Salvatorkerk de moederkerk van de imposante Sint-Janskathedraal in 'de stad'.³ Maar van het eenmaal zo aanzienlijke Orthen is niets meer over, schreef de negentiende-eeuwse geschiedschrijver én pastoor van Orthen Ludovicus Schutjes in 1868. Natuurrampen en de strategische militaire ligging van het dorp maakten dat

¹ Dit artikel is een bewerking van de hoofdstukken 3 en 4 van het boek 'Orthen waar bende gebleve?' Over voormoeders en een verdwenen boerendorp van Fike van der Burght (2023).

² NL-HtsSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0186, Pastoor Schutjes, Geschiedenis van Orthen 1864-1892; Bondam 1886, 6.

³ Hezenmans 1884; Mosmans 1931.

Wassend water van de Beerse Maas bij de dijk van Oud Orthen ter hoogte van de PNEM, 1918 (fotograaf onbekend, Erfgoed 's-Hertogenbosch (verder: NL-HtsSA), fotocollectie, nr. 0023721).

het dorp bijna verdween. Bijna een eeuw later noteerde de archivaris H.B.M. Essink 'dat er misschien géén dorp in de Meierij van 's-Hertogenbosch, ja zelfs in de provincie Noord-Brabant is, dat zozeer aan het verwoestende geweld van water, vuur en zwaard onderhevig is geweest dan juist het dorp Orthen'.⁴ Maar elke keer bouwden de Orthense families hun hutjes weer op en hervatten het ruige leven in de polders tussen 's-Hertogenbosch en de Maas.

De gement

Wat was het dat de Orthenaren teruggreep naar hun oude gronden? Sinds de vroege middeleeuwen deelden de Orthense ingezetenen gemeenschappelijke gronden in de polder Van der Eigen en de Ertveldpolder. De *gement* noemden ze die. Het *Weekblad voor de burgerlijke administratie* schreef in 1868: 'Het staat vast dat sedert

⁴ Essink 1954.

onheuglijke tijden Orthen afzonderlijke eigendommen heeft bezeten en dat de ingezetenen van Orthen de vruchten van een groot deel dier eigendommen in natura hebben genoten.’ Het was een uitgestrekt stuk land van tachtig hectare, dat vooral bestond uit weilanden waar koeien en paarden konden grazen en hooiland dat wat verder van de woningen lag.⁵ Daarnaast was er bouwland, moeras, water en wat bos. Jaarlijks werden de percelen van de *gement* per opbod verpacht onder de ingezetenen van Orthen. De verpachting vond plaats in het schaarhuis door drie gekozen schaarmeesters, een soort dorpsbestuurders. Na de verpachting werden de beesten gebrandmerkt en naar de weides gedreven; dit heette het vee scharen. Uit de pachtinkomsten betaalden de schaarmeesters de omheiningen, het dijkonderhoud, de polderlasten, de kosten van de dorpsstier en de uitkering aan henzelf. Wat overbleef van de jaarlijkse pacht-opbrengst werd verdeeld onder de ingezetenen van Orthen per huisgezin.⁶

Veel Nederlandse dorpen hadden tot 1800 nog collectieve gronden, ook wel marken, gemeijnten of meenten genoemd.⁷ Met de komst van Napoleon rond 1800 werden die gemeenschapsgronden bijna overal opgeheven. Het paste niet in het nieuwe tripartite stelsel van Rijk, provincie en gemeente. Het strookte ook niet met de opkomst van het rendementsdenken, dat steeds meer de overhand kreeg en zich richtte op het belang van het individu boven dat van het collectief. In Orthen zette de Corporatie Orthen het eeuwenlange collectieve eigendom echter voort. Door de opbrengsten van de *gement* waren de Orthenaren verzekerd van een klein inkomen en hoefden relatief weinig inwoners gebruik te maken van de bedeling.⁸ Pastoor Schutjes vermeldde dat geen van de ingezetenen van Orthen sinds zijn komst in 1864 van de Armenkas van 's-Hertogenbosch had hoeven te trekken. Er waren 'schier geen behoeftigen' te onderhouden.

Spanning tussen dorp en stad

Pastoor Schutjes (1818-1892), die tot zijn dood bijna dertig jaar op zijn post in Orthen zou blijven, schreef met rake pen observaties over ontwikkelingen en gebeurtenissen in zijn parochie. Zijn geschriften zijn verzameld onder de naam *De kroniek van Orthen* en vormen nog altijd een rijke informatiebron.⁹ Het zat de pastoor dwars dat het kapitaal van 15.000 gulden van de Orthense armen-goederen door het Bossche gemeentebestuur werd beheerd. Naar de mening van Schutjes nam Den Bosch veel en gaf maar weinig terug: 'Orthen brengt aan 's-Bosch den Hoofdelijken omslag – de stedelijke

opcenten – en de hondenbelasting, en wat geniet Orthen ervoor? Niets dan een schoolmeester, wiens tractement in november 1868 op f 600,- gebragt is waarvoor hemel en aarde bewogen is moeten worden. Daarbij vertoont zich (slechts) van tijd tot tijd de stadsdiender Stolzenbach.’ Een ingezonden brief in de krant *De Noord-Brabanter* ademde eenzelfde geest.¹⁰ Orthenaren moesten als alle Bosschenaren meebetalen aan het onderhoud van kades en havenmuren, trottoirs, riolen en gasverlichting zonder daar zelf profijt van te hebben. Hier schulde voor zowel de anonieme brieveschrijver als Schutjes een onbillijkheid in. De pastoor voelde niet de behoefte om de geschiedenis en de strijd tussen het stadsbestuur en de schaarmeesters van Orthen te analyseren, maar wilde wel kwijt dat de controverse tussen dorp en stad 'ene levenskwestie is voor Orthen'.

De Orthense kwestie

Wat speelde er in de tweede helft van de negentiende eeuw tussen de Brabantse hoofdstad en het dorp Orthen? De bestuurders van stad en dorp hadden verschillende interpretaties van wie de Orthense gronden waren. Behoorden die aan de stad toe, zoals de Bosschenaren meenden? Tussen 1300 en 1400 streefde de stad het dorp voorbij en in de eeuwen daarna raakte Orthen allengs zijn zelfstandige status kwijt. Het is gissen wat dat concreet betekende voor het beheer van de gemeenschappelijke gronden. *De Noord-Brabanter* vermeldde in juni 1869: 'In het archief der stad ontbreken de stukken die over dat beheer licht kunnen verspreiden, maar zooveel is zeker dat de oude regten van de ingezetenen voortdurend onaangetast bleven.'

Dr. Bondam, een geboren Groninger uit Appingedam wiens vader president was van het Bossche Gerechtshof, deed onderzoek naar het conflict tussen 's-Hertogenbosch en Orthen. Hij doorzocht talloze historische documenten, maar slaagde er niet in om de bestuursrechtelijke verhoudingen tussen stad en dorp helder te krijgen. Bondam vermeldt dat op juridisch gebied de Bossche schepenbank handhaafde op de verordeningen die door de Orthense bestuurders waren opgesteld. De bemoeienis van het gemeentebestuur beperkte zich tot het jaarlijks goedkeuren van de jaarrekening van Orthen.¹¹ Dat veranderde echter toen de stad ging groeien en de moderne tijd eisen stelde aan bereikbaarheid, efficiënter grondgebruik en het behalen van rendement. De stad investeerde in een korter wegtraject naar Utrecht zonder de vele bochten van de oude route over de Engelsedijk. De weg werd in Orthen rechtdoor getrokken naar de Maas. Vanwege de volksgezondheid schreef nieuwe wetgeving voor dat doden buiten de stadswallen begraven dienden te worden.

⁵ Bondam 1886, 55.

⁶ Doorenbosch 2024.

⁷ Van der Woud 2020, 85-87.

⁸ Essink 1985.

⁹ NL-HtsSA, 0186, Archief van de parochie Lambertus Orthen 1850-1890.

¹⁰ *De Noord-Brabanter*, 4 januari 1868.

¹¹ Bondam 1886, 4. Na zijn promotie werd Bondam benoemd tot rijksarchivaris van Noord-Brabant.

Linker-Orthen en rechter Sloef gebrand letter H
 Scharlijst 1868. De standaard der som is gesteld op f 2000.-
 Wordende in natura genoten: = f 15,845 per schar.
 Geschaard den 13 Mei

volg nummer	Namen der weiders	Soort van vee en hoeveelheid der Scharen							Som te betalen per schar	Bedrag in geld		Aanmerkingen
		Saar den	Loog van lens	Koeien	Drie Eeigen	Kal. ve	Doorbte Kinnex Meerdei	Jan lediche zom		Gulden	Centen	
1	H Corvers			3				3	47	535	voldaan	
2	Wid V D Dussen	1/4		3				4 1/4	67	34		
3	Gut V D Bogaerd			1				1	15	845	voldaan	
4	L. Van Santvoort			1				1	15	845	voldaan	
5	L. Van Gunnen			1				1	15	845	voldaan	
6	L. Spierings	1/4						1 1/4	19	805	voldaan	
7	Gut Kessers			3				3	47	595	voldaan	
8	Jan Jansen	1/4		4				5 1/4	83	185	voldaan	
9	Jan Van Plooy			1	3/4			1 3/4	27	925	voldaan	
10	Gut Den Bekker			5				5	79	225	voldaan	
11	G. V D Bogaerd			1				1	15	845	voldaan	
12	L. Freze			2				2	31	69	voldaan	
13	E. V D Bogaerd			2				2	31	69	voldaan	
14	Jan V D Bogaerd	1/4		3				4 1/4	67	34	voldaan	
15	Lamb Doornberg	1/4		4				5 1/4	83	185	voldaan	
16	Ant Hagelaer	1/4						1 1/4	19	805	voldaan	
17	Gut Zwanenberg			2				2	31	69	voldaan	
18	Wid V D Doelen	1/4		4				5 1/4	83	185	voldaan	
19	Mart Smolders			8				8	126	76	voldaan	
20	Lamb V D Doelen	1/4						1 1/4	19	805	voldaan	
21	Mart Jansen	1 1/4		1				2 1/4	35	65	voldaan	
22	Joh Dame			1				1	15	845	voldaan	
23	Wid J Glouderman	1/4		4				5 1/4	83	185	voldaan	
24	Math: H. Jonkerboom	2 1/2						2 1/2	39	61	voldaan	
25	Wid G. V D Santvoort			2				2	31	69	voldaan	
26	Gut Beners	1/4		2				3 1/4	51	495	voldaan	
27	Jan V Overbeek			4				4	63	38	voldaan	
28	Joh V D Dussen			6				6	95	07	voldaan	
29	Jan Bourman			1				1	15	845	voldaan	
30	Mart Zwanenberg			2				2	31	69	voldaan	
31	Wid Glouderman, Gt			2				2	31	69	voldaan	
32	Ch. de Groot	1/4		4	3/4			6	95	07		
Granspoeters		17 1/2	"	77	1/2	"	"	96	152	10		

De scharlijst van 1868 met de verpachte gronden door de Corporatie Orthen (NL-HtSA, Archief Schaarmeesters van Orthen, inv.nr. 129).

Rijksweg Orthen; koetsier met paard en koetsje en man met handkar, 1905 (fotograaf onbekend, NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0073390).

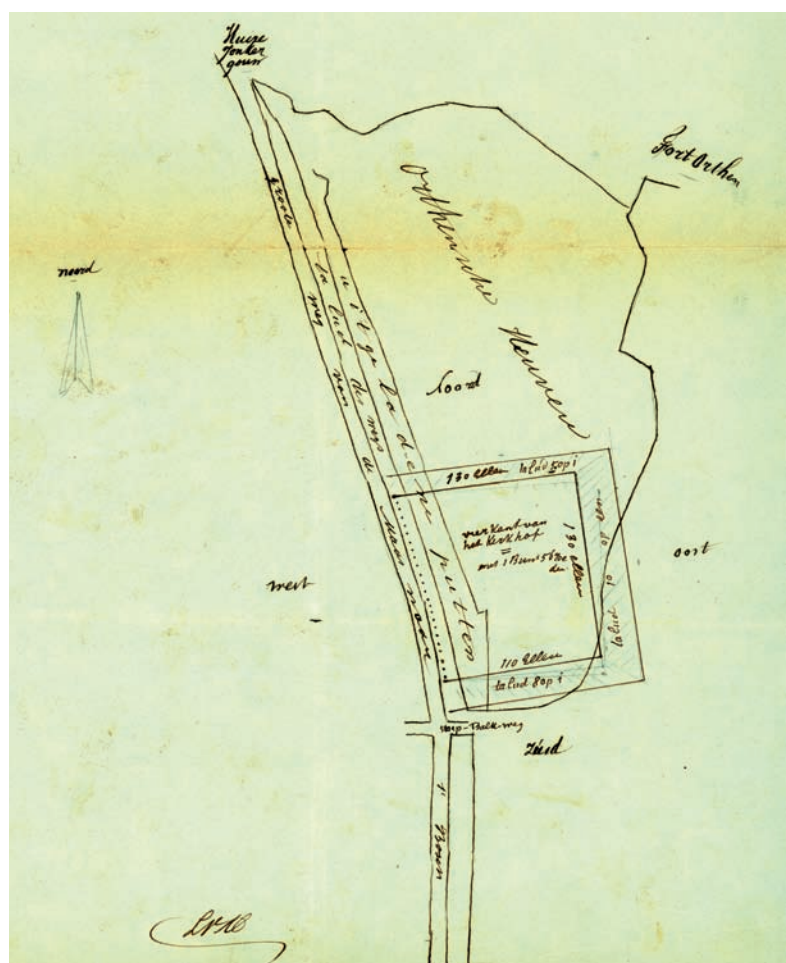
Het gemeentebestuur zocht naarstig naar een locatie voor de aanleg van een begraafplaats buiten de vestingmuren. Een uitgelezen plek leek de grond van de Corporatie Orthen, pal naast de net aangelegde Rijksweg naar Utrecht. Het ging om een deel van De Heuf, de Orthense Hoven, wat lager gelegen goede grond, beschermt door dijkjes en gebruikt als collectieve moestuin. De Orthenaren waren bereid de grond af te staan, mits er een passende financiële regeling getroffen kon worden. Daar zagen de Bosschenaren niets in. Hun opinie was 'dat wat afzonderlijk eigendom van het gehucht was, deel uitmaakte van de eigendommen der stad'.¹²

Rechtszaak

De drie schaarmeesters besloten daarop namens de Corporatie Orthen een rechtszaak aan te spannen over de 'aanranding van hun bezitsrecht'.¹³ Zij kwamen op voor de eeuwenoude Orthense rechten op de *gement*. Stoïcijns gaf het Bossche stadsbestuur opdracht om, hangende de rechtszaak, te beginnen met het ophogen van de grond voor de begraafplaats. Om de doden geen natte voeten te bezorgen moest het maaiveld met drie meter worden opgehoogd. De Bosschenaren zetten er tempo in en al een jaar later werden de eerste doden begraven. De gemeenteraadsleden hadden weinig oor voor de pleidooien van raadslid Van Meerwijk, die grootgrondbezitter was in Orthen en tevens de eerste schaarmeester.

¹² De Noord-Brabanter, 10 juni 1869.

¹³ Bondam 1886, zie hoofdstuk I, Procedure naar aanleiding der nieuwe begraafplaats van 's-Hertogenbosch.

Projectie van de nieuwe Bossche begraafplaats te Orthen in verband met de aankoop van de gronden. Pentekening uit maart 1857 van L(ouis) v(an) M(eerwijk) (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0025885).

Orthen brengt aan de Kerk op den hoofdelijken omflag - de stedelijke opcenten - de hondendbelasting en wat geriet de Orthen voor? Niets dan een schiedmeester, wiens tractement in nov. 1860 op f. 100 gebragt is (het land betaalt daarin f. 100) Waanvoor kermel en aarde is moeten benoggen worden. Daarbij vertoont sich van tyd tot tyd de stadsdiener Stoltzombach. Orthen heeft nog recht op de gods huizen (Gast-Geschiedis en Krankz. gesticht). Het Roomsche Weeshuis verleen ook toegang aan onze weehan, doch hiervoor blangt jaarlyk de schaal in de kerk op f. 100, twyft de kerk nog gratis (quare?) some bank van twee plaecten voor de Weeshereen. Schaaldragere beschikbaer stelt. De geschiedenis en twist over het bestuur der Gemeijnter-ges. ^{van Orthen} tusschen de regering der stad en de drie schaarmeeesters van Orthen, zou mij te ver roeren. Nechts merk ik aan dat dit

Handschrift van pastoor Schutjes in 'Geschiedenis van nieuw Orthen' (NL-HtSA, parochie San Salvator Orthen).

L.H.C. Schutjes (1818-1892), pastoor te Orthen van 1864-1892 en auteur van het standaardwerk over de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch (5 delen, 1870-1876) (foto uit: 'Mandos en Kakebeeke, De Acht Zaligheden. De oude kern van de Kempen', 60).

Hij had een eenzame positie in de gemeenteraad en onthield zich van stemmen gezien de verstrengeling van belangen met zijn rol als schaarmeester. De gemeente voerde in zijn pleitnota aan dat Orthen niet ontvankelijk was als eisende partij, omdat de grond inmiddels al was ingericht als algemene begraafplaats en de eerste lijken waren begraven. De ingezetenen van Orthen ervoeren deze brutaliteit van het Bossche gemeentebestuur als een affront. In hoger beroep sprak de arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch uit dat de gemeenteraad geen bevoegdheid had om hangende het geschil over de grond te beschikken. De rechter schreef 'dat de ingenomen grond dadelijk zal worden terugggeven en zal worden hersteld in de toestand waarin die was vóór de daden van stoornis en ontzetting en tot vergoeding van kosten, schade en interessen'.¹⁴

's-Hertogenbosch kreeg zo een lastig uitvoerbaar vonnis aan de broek en ging in beroep bij de Hoge Raad. Deze bevestigde het vonnis,¹⁵ maar de Bossche begraafplaats was een fait accompli dat niet meer werd teruggedraaid.¹⁶ Tegen de koelbloedige doorzettingsmacht van het

gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch kon de Corporatie Orthen niet op.

Archief Corporatie Orthen

Parallel speelde een conflict over het rijke archief van de Corporatie met stukken van grote historische waarde, waarvan enkele uit 1500. De broer van de voorganger van pastoor Schutjes, wijlen pastoor Bijvoets, bracht dit archief in 1864 zonder overleg over van de tijdelijke opslag op de pastorie naar 's-Hertogenbosch. Het verzoek van de Orthense schaarmeesters om het archief terug te geven werd door de Bosschenaren afgewezen, met als motivering dat Orthen onderdeel was van de gemeente 's-Hertogenbosch. Alle papieren hoorden daarom naar hun mening in het stadsarchief. Ook Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant meenden dat het Orthense archief beter bewaard kon worden in het gemeentearchief dan in een brandkast in Orthen. De schaarmeesters gingen in beroep bij koning Willem III, maar vingen ook bij hem bot. In september 1865 bekrachtigde de koning het besluit van Gedeputeerde Staten.¹⁷

Escalatie

Het geschil tussen stad en dorp escaleerde. De vrees onder de Orthenaren dat het stadsbestuur van de hertogstad de zeggenschap over het gemeenschappelijke bezit en het bestuur van de Corporatie Orthen zou overnemen, groeide gestaag. Op een vergadering van de Corporatie van 1 mei 1865 ging een handtekeningenlijst rond. Alle 85 leden van de Corporatie ondersteunden het verzet tegen de gemeente 's-Hertogenbosch en stortten tien gulden 'tot goedmaking van kosten ingeval er moet geprocedeerd worden tegen de stad'. Ook de Orthense

¹⁴ Nieuwe Rotterdamse Courant, 28 juni 1859.

¹⁵ Gemeentelijk Weekblad voor de burgerlijke administratie, 1857.

¹⁶ De Bossche begraafplaats werd vernoemd naar de eerste overledene die er begraven werd: begraafplaats Groenendaal. Cynisch is dat de begraafplaats recent is omgedoopt in 'begraafplaats Orthen', terwijl de Orthenaren een eigen kerkhof hebben aan de Ketsheuvel. Orthenaren spreken over het Orthense kerkhof en de Bossche begraafplaats.

¹⁷ Bondam 1886, 63-68.

DE

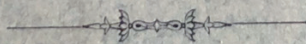
RTENSCH

ERWIKKELINGEN

DOOR

A. C. BONDAM.

's-Bosch — J. W. ROBIJNS & Co.
1886.

Omslag van het proefschrift van A.C. Bondam over de Orthense Verwikkelingen, 1886 (particuliere collectie).

grootgrondbezitter Louis van Meerwijk schaarde zich achter het protest van de Orthense naburen. Hij keerde zich tegen het gemeentebestuur waar hij als gemeenteraadslid zelf deel van uitmaakte. Van Meerwijk zegde de Corporatie toe bij te passen als het opgehaalde bedrag onvoldoende zou zijn voor het betalen van de kosten voor de juridische procedure.

Koninklijk Besluit

De Orthense Verwickelingen werden een landelijk topic waarover rechtsgeleerden van groot kaliber als Thorbecke en Kappeijne van de Capello zich bogen. Bondam promoveerde in 1886 zelfs op de Orthense Kwestie.¹⁸ Juristen beschouwden de inzet van het geschil als iets van vroeger, niet meer passend in de moderne tijd. Bijna overal in Nederland waren immers de middeleeuwse gemeenschapsgronden al geruime tijd afgeschaft. Uiteindelijk tekende koning Willem III in 1866 op advies van Provinciale Staten van Noord-Brabant een Koninklijk Besluit dat het verband regelde van de afzonderlijke huishouding van de afdeling Orthen met de algemene huishouding van de gemeente 's-Hertogenbosch. Het Koninklijke Besluit regelde dat Orthen een aparte afdeling werd van de gemeente, in ruil voor het voortbestaan van speciale rechten. Het gemeentebestuur zou voortaan de eigendommen van Orthen beheren op advies van een 'Commissie uit de Ingezetenen van de Afdeling Orthen'. De inkomsten van Orthen bleven ten goede komen aan het gehucht.¹⁹

Van Corporatie naar Commissie

Nu de kogel door de kerk was, moest er een Commissie Orthen worden samengesteld. De gemeenteraad van 's-Hertogenbosch stemde in de zomer van 1866 over de kandidaten voor de eerste Commissie van de Afdeling Orthen. De uitbater van het bekende Orthense dorpscafé De Roode Leeuw, Matthijs Jonkergouw, werd met Martinus van Rosmalen en Piet van Gerwen benoemd tot lid van de eerste Commissie Orthen.²⁰ Na een klein jaar nam Van Gerwen per brief al ontslag als Commissielid.²¹ De functie van Commissielid van de Afdeling Orthen bleek voor hem niet te verenigen met die van schaar meester van de Corporatie. De schaar meesters gingen namelijk gewoon door met hun werkzaamheden alsof er geen Koninklijk Besluit was en geen Commissie was ingesteld. Toen de gemeente de openbare verpachting van de gronden van de Afdeling Orthen aankondigde, organiseerden de drie schaar meesters snel de verpachting van diezelfde

percelen. De verpachting door de gemeente ging echter ook door. De Orthenaren die al percelen gepacht hadden van de schaar meesters lieten hun vee weiden op deze percelen en 'stoorden zich niet aan de verpachting vanwege de gemeente geschied'.²² Het deurwaardersexploït met betrekking tot de verpachting van de landerijen in Orthen werd uitgebracht aan de schaar meesters. Daarmee werd de door de gemeenteraad benoemde Commissie Orthen buitenspel gezet. Omdat zij hun werkzaamheden niet goed konden uitvoeren, vroegen de overige twee Commissieleden vervolgens ook eervol ontslag aan bij de gemeenteraad.²³ Het werd een tumultueuze tijd. De Corporatie Orthen dagvaardde de gemeente. De gemeente weigerde daarop het bestaan van de Corporatie te erkennen. Volgens *De Noord-Brabanter* draaide het geschil om het beheer van de gemeentegronden van Orthen, waarbij de gemeente 's-Hertogenbosch verplicht was dit beheer te voeren, terwijl 'sommige personen' het in eigen handen wilden houden.

Het heeft er alle schijn van dat de oude schaar meesters niet accepteerden dat hun rol was uitgespeeld. Zij bleven acteren als schaar meesters alsof de Corporatie Orthen nog bestond en er geen Commissie Orthen was ingesteld. In de jaren tot 1870 debatteerde de Bossche gemeenteraad nog herhaaldelijk over de Orthense kwestie. Zo vaak dat het gemeenteraadslid Spierings verzuchtte dat hij de wens van de heer Van Meerwijk om Orthen een zelfstandige gemeente te laten worden, graag zou willen steunen. 'Dan was de stad van een groote lastpost en van vele onaangenaamheden bevrijd'.²⁴

Status aparte Orthen

Maar de tijd verstreek en de kosten van de juridische procedures liepen voor de Orthenaren op. Het draagvlak voor voortzetting van de strijd kalfde af. Men was murw geslagen en had andere zorgen aan het hoofd, zoals de aanleg van een spoorlijn naar Utrecht. De staatsspoorweg Bommel-Boxtel kwam rakelings te lopen langs het huis van de heer Van Meerwijk en nam van Orthen '13 huizen en woningen weg'. Dertien huizen, waarin negentien gezinnen woonden, moesten wijken voor het spoor.²⁵

Eind 1871 vermeldde de *Provinciale Noordbrabantsche courant* dat de algemene vergadering van ingezetenen van Orthen had besloten het proces in cassatie niet door te zetten. Volgens de krant werd het nieuwe beheer door de gemeente 's-Hertogenbosch goed uitgevoerd en werd niemand benadeeld in zijn recht. Ook pastoor Schutjes was content over de nieuwe orde: 'De verpachting der

¹⁸ Bondam 1886.

¹⁹ Koning Willem III stelde bij Koninklijk Besluit van 1 juni 1866 een regeling vast die nog steeds geldig is.

De opbrengst van de Orthense eigendommen komt ten goede aan de gemeenschap van Orthen in de vorm van subsidies. Zie:

<https://s-hertogenbosch.begroting-2024.nl/p23529/afdeling-orthen>

²⁰ NL-HtsSA, NSA 33, 31 juli 1866.

²¹ NL-HtsSA NSA 34, 29 april 1867.

²² *De Noord-Brabanter*, 11 juni 1869.

²³ NL-HtsSA, NSA 36, 22 maart 1869.

²⁴ *De Noord-Brabanter*, 20 mei 1869.

²⁵ *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 12 mei 1865.

Corporatie van Orthen Peukering 1868 dienst 18⁶⁸/₆₉
 Elk lid geniet in natura over den dienst driemintlog gulden

Weg Nummer	Namen der leden	Som	Handtekening voor quitantie
1	Jan Van Herlum	23	J. Van Herlum
2	Matt P. Jonkergeunt	23	M. P. Jonkergeunt
3	Corn Van Goeth	23	C. Van Goeth
4	Ger. P. D. Poel	23	G. P. D. Poel
5	Jan Van Bergen	23	Jan Van Bergen
6	Wilm in P. Groen	23	W. in P. Groen
7	Thend Van Oyl	23	Thend Van Oyl
8	Adriaan Van Selst	23	A. Van Selst
9	Quir. P. D. Bogard	23	Quir. P. D. Bogard
10	Lamb. V. D. Doelen	23	L. V. D. Doelen
11	Wes Van Rooy	23	W. Van Rooy
12	Wim V. D. Doelen	23	W. V. D. Doelen
13	Ernst V. D. Bogard	23	E. V. D. Bogard
14	Lamb. Speuring	23	L. Speuring
15	Jan Van Overbeek	23	J. Van Overbeek
16	Pet. Mulders	23	P. Mulders
17	Pet. V. D. Bogard	23	P. V. D. Bogard
18	Ch. de Groot	23	Ch. de Groot
19	Med. G. Groenendijk	23	Med. G. Groenendijk
20	Med. J. de Kruit	23	Voor M. J. de Kruit M. de Kruit
21	Med. A. V. D. Duijfen	23	Med. A. V. D. Duijfen
22	Jan V. D. Bogard	23	J. V. D. Bogard
23	Lamb. Frie	23	L. Frie
24	Mart. Smolders	23	M. Smolders
25	Thend Curvers	23	Thend Curvers
26	Antonie Gloudeman	23	A. Gloudeman
27	Thend V. D. Doelen	23	Thend V. D. Doelen
28	Thend Van Leth	23	Thend Van Leth
29	Med. J. Gloudeman	23	Med. J. Gloudeman
30	Jan V. D. Da	23	Jan V. D. Da
31	Leend. P. Groenwen	23	L. Van Groenwen
32	Thamer Dame	23	T. Dame
33	Med. M. V. hyffel	23	Med. M. V. hyffel
34	Joh. Van Rooy D ^t	23	J. Van Rooy
35	Nicol. Van Grinne	23	N. Van Grinne
36	Matt. H. Jonkergeunt	23	M. Jonkergeunt
37	Jan Janssen	23	J. Janssen
	Transporterend	851 00	

Overzicht van de uitkeringen door de Corporatie Orthen aan de leden in 1868 (NL-HtSA, Archief Schaarmeesters van Orthen, inv.nr. 129).

Behur van
Adriaan van Selst en Petrus van Gerwen
oude Schaarmeesters van Orthen, in zake:
Heressening en liquidatie der aangelegenheden van
de oude Corporatie van Orthen; hun speciiaal
opgedragen in de vergadering van de Leden der cor-
poratie den 4^{den} November 1800 eenenxerentig

Aanhef van de finale liquidatie van de Corporatie Orthen in 1871 (NL-HtSA, Archief Schaarmeesters van Orthen, inv.nr. 124).

goederen verloopt rustig zonder lawaai en drinkpartijen. De schaargelden worden jaarlijks bepaald en de uitdeling in geld aan de naburen blijft voortduren.'

Liquidatierekening

Om de tweespalt tussen de nieuwe Afdeling Orthen en de oude Corporatie finaal te beëindigen werd een liquidatierekening van de Corporatie Orthen opgesteld. Adriaan van Selst kweet zich met Piet van Gerwen als laatste schaarmeesters van de taak om de kas op te maken. Heel toevallig waren de inkomsten en uitgaven gelijk: 1354 gulden en 91,5 cent. De veertig aanwezige leden

van de Corporatie keurden de liquidatierekening in 1871 goed. Als laatste schaarmeesters deden Van Gerwen en Van Selst het licht uit. Voortaan zou er geen Corporatie Orthen meer zijn. Vanaf 1871 valt Orthen als aparte Afdeling onder het bestuur van 's-Hertogenbosch en zo is het anno 2024 nog altijd: de gemeentebegroting kent een apart onderdeel getiteld Afdeling Orthen en de Commissie Orthen adviseert het Bossche gemeentebestuur nog steeds over zaken met betrekking tot Orthen.²⁶

²⁶ Gemeente 's-Hertogenbosch, Begroting 2024/Afdeling Orthen. Zie ook <https://commissieorthen.jouwweb.nl/>

Boerderijen in Orthen gebouwd met compensatiegelden voor het spoor. Opname uit 1905 (fotograaf onbekend, NL-HtSA, foto-collectie, nr. 0073371).

Fike van der Burght is auteur van het boek 'Orthen waar bende gebleve?' Over voormoeders en een verdwenen boerendorp (Pictures Publishers, 2023). Zij verliet Orthen in 1975 om te gaan studeren en doorbrak daarmee een keten van zes generaties voormoeders die hun hele leven in Orthen woonden. Van der Burght werkt als projectmanager in de gebiedsontwikkeling. Eerder publiceerde zij onder meer in Binnenlands Bestuur, Vrij Nederland en Water Governance.

Literatuur en verantwoording

NL-HtsSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch:

- 0002, Stads- en gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch 1801-1971, inv.nr. XV.B Afdeling Orthen, 1866-1934:
 - 4288-4292 Stukken van het gemeentebestuur betreffende de Afdeling Orthen, 1866-1904.
 - 4288 'Orthense verwickelingen'. Stukken betreffende de raadscommissie; met bijlagen 1867-1872, 1872-1873.
- 0186, Pastoor Schutjes, Geschiedenis van Orthen 1864-1892
- 0186, Archief van de parochie Lambertus Orthen 1850-1890
- Inventaris van het archief van het stads- en gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch, 1801-1971 (NSA):
 - NSA 33, Notulen van den raad, 31 juli 1866
 - NSA 34, Notulen van den raad, 29 april 1867
 - NSA 36, Notulen van den raad, 22 maart 1869

Literatuur

BONDAM, A., 1886: De Ortensche Verwickelingen, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (Groningen)

DOORENBOSCH, J., 2024: Encyclopedie van Orthen (Orthen)

ESSINK, B., 1985: *Orthen in de negentiende eeuw. Een onderzoek naar de bedeelde Orthenaren*, kandidaatsscriptie (Utrecht)

ESSINK, H., 1954: Archief van de schaarmeesters van Orthen 1581-1872 ('s-Hertogenbosch).

HEZENMANS, J., 1884: De stichting van 's-Hertogenbosch in 1185 ('s-Hertogenbosch)

MOSMANS, J., 1931: De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch)

VAN DER BURGHT, F., 2023: 'Orthen waar bende gebleve?' Over voormoeders en een verdwenen boerendorp (Woudrichem)

VAN DER WOUDE, A., 2020: Het landschap de mensen, Nederland 1850-1940 (Amsterdam)

Dag- en weekbladen

De Noord-Brabanter, 4 januari 1868, 20 mei 1869, 10 juni 1869, 11 juni 1869 (via Delpher).

Gemeentelijk Weekblad voor de burgerlijke administratie, 1857 (via Delpher)

Nieuwe Rotterdamsche Courant, 28 juni 1859 (via Delpher).

Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant, 12 mei 1865 (via Delpher).

Overig

Gemeente 's-Hertogenbosch, Begroting 2024/Afdeling Orthen, via <https://s-hertogenbosch.begroting-2024.nl/p23529/afdeling-orthen>

<https://commissieorthen.jouwweb.nl/>

https://www.nrc.nl/nieuws/1939/07/15/wetenschap-mr-a-c-bondam-de-oud-rijksarchivaris-in-noord-brabant-en-gelderland-80-jaar-kb_000056971-a1770504?t=1707906737

'Gods welgevallenen rust op die in eenvoud wandelen'

De bewoonsters van de Van Lanschot Stichting (1894-1957)

Jos Wassink

De geschiedenis van de Van Lanschot Stichting was tot voor kort in nevelen gehuld. In de vorige editie van *Silva* (2023, nummer 3) werd de historische achtergrond van de Stichting belicht. De bewoonsters bleven grotendeels buiten beeld. Bewust, want dat is een verhaal op zich. In dit artikel neemt Jos Wassink ons daarom nogmaals mee naar het verleden van de Van Lanschot Stichting, maar dan met focus op de bewoonsters.

In mijn vorige artikel heb ik ruim aandacht besteed aan de institutionele geschiedenis van de Van Lanschot Stichting.¹ Geconstateerd werd dat de rol van de burens van de Stichting, het eveneens aan de Sint-Janssingel in 's-Hertogenbosch gelegen klooster Mariënborg van de congregatie van Jezus, Maria en Jozef (JMJ), vanaf 1904 alsmar groter werd. Twee zusters van JMJ verzorgden vanaf dat jaar de bewoonsters van de Stichting. Ook in het financieel beheer kreeg het klooster een stevige vinger in de pap. In het voorgaande artikel werd niet stilgestaan bij de bewoonsters van de Stichting zelf, bij de oude vrouwen. Vanaf de oprichting in 1894 tot aan de sluiting in 1957 werd de Stichting vrijwel constant bewoond door twaalf oude vrouwen. Wie waren zij? Hoe leefden ze daar samen? Was het wel een 'oudedagsvoorziening' voor met name voormalig personeel van de bankiersfamilie Van Lanschot, zoals in publicaties wordt vermeld? In dit artikel wil ik de bewoonsters van de Stichting met hun achtergrond voor het voetlicht brengen.

¹ Wassink 2023. Voorheen werden in publicaties slechts enkele zinnen aan de Van Lanschot Stichting gewijd.

De entree van het voormalige gebouw van de Van Lanschot Stichting. Deze indrukwekkende toegang doet denken aan een poort bij een hofjescomplex (foto auteur, augustus 2023).

Op zoek naar bronnen

Een eigen archief van de Van Lanschot Stichting is niet bewaard gebleven. Dat maakte de reconstructie van de bewoningsgeschiedenis van de Stichting tot een bijzondere uitdaging. Van het naastgelegen klooster zijn de papieren wel goed gearchiveerd. Over het klooster Mariënborg is dan ook een aantal boeken gepubliceerd.² Het oude archief van de firma Van Lanschot, dat wordt bewaard in het Brabants Historisch Informatie Centrum, bevat slechts enkele stukken van de Stichting, waaronder een waardevol kasboek uit de periode 1894-1931. Voor verdere onderzoeksmogelijkheden klopte ik daarom aan bij de bank Van Lanschot Kempen en de familie Van Lanschot.³ Archivalia over de Stichting kwamen helaas niet boven water. Ik was echter niet van plan mijn speurtocht op te geven en gooide het over een andere boeg. Zouden documenten van de grote buur van destijds uitkomst kunnen bieden? Het archief van het klooster Mariënborg is overgebracht naar het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven bij het Kruisherenklooster te Sint Agatha bij Cuijk. Het kloosterarchief is echter niet openbaar. Zuster Laetitia Aarnink, overste van de Nederlandse Gemeenschap van de Zusters JMJ, gaf me gelukkig de volle toestemming om er onderzoek in te doen.

Onjuistheden en nieuwe vondsten

In een gesprek met haar op 17 september 2020 werd me direct duidelijk dat het weinig dat er geschreven staat over de Van Lanschot Stichting ook nog veel onjuistheden bevat. Zuster Aarnink verbleef al in het klooster Mariënborg toen de Stichting nog niet was opgeheven. Een archivaris bij het Erfgoedcentrum was nog bezig met het ordenen en beschrijven van het archief van Mariënborg. Nieuwe vondsten over de Stichting werden mij gemeld. Enkele bijzondere stukken kwamen aan het licht, zoals een register van inwonenden van de Van Lanschot Stichting over de periode 1927-1956 en een prachtig album dat was gemaakt ter gelegenheid van het twaalf-en-een-halfjarig bestaan van de Stichting.⁴ Een lijst van bewoonders van de Stichting kon geconstrueerd worden. Het archief van de bevolkingsadministratie van 's-Hertogenbosch maakte het me mogelijk lacunes in de lijst op te vullen. Dankzij akten van de burgerlijke stand en gegevens uit bevolkingsregisters van deze stad en van andere plaatsen in Noord-Brabant, Gelderland, Limburg en Zuid-Holland kleurde ik de persoonsgegevens in. Ook via de zijweg van notariële

akten en stukken betreffende de aangifte voor successiebelasting werd achtergrondinformatie verkregen over de bewoonders van de Stichting. Ze kwamen zo meer tot leven. Het overzicht van de bewoonders dat ik samenstelde, is nu opgenomen in de online Bossche Encyclopedie.⁵ Het kan als bijlage bij dit artikel worden beschouwd.

Maatschappelijke achtergrond bewoonders

Welgeteld 72 oude vrouwen hebben korte of lange tijd in de Stichting gewoond. Bij de oprichting in 1894 konden de stichters, Frans van Lanschot en zijn vrouw Paulina Fuchs, niet voorzien dat hun initiatief zo'n succes zou worden, waarbij zovelen de laatste jaren van hun leven in de Stichting zouden doorbrengen.⁶ Een van die vrouwen was Lucia van Schijndel. Ze overleed in 1944 op 82-jarige leeftijd. De tekst op haar bidprentje zou de stichters wellicht postuum voldoening van hun werk geven: 'Van krachten uitgeput stierf zij in een gelukkigen ouderdom en gevorderden leeftijd in de volheid der dagen. Het laatst van haar leven bracht zij door in blijdschap en na goeden voortgang in de vreze Gods ging zij heen in vrede. Gods welgevallen rust op die in eenvoud wandelen.'⁷

Het bidprentje van Lucia van Schijndel. Zij werd tussen 1931 en 1935 opgenomen in de Van Lanschot Stichting en overleed op 82-jarige leeftijd in 1944 (Heemkundekring De Kommanderij van Gemert, Bidprentjesverzameling Gemert).

² Onder meer: Driessen 2015; Wit 1995; Andel 2012.

³ NL-HtBHC, Van Lanschot, 885, kasboek en effectenboek.

⁴ NL-AgaENK, ASJMJ, 5531, register van inwonenden; inv.nr. 20047, huldeboek.

⁵ Zie: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957) op <https://www.bossche-encyclopedie.nl/> (geraadpleegd 15-01-2024).

⁶ Wassink 2023, 10. Hier staat niet het juiste geboortjaar van Paulina Fuchs vermeld: 1837 moet 1836 zijn.

⁷ Heemkundekring De Kommanderij van Gemert, Bidprentjesverzameling Gemert.

In vergelijking met andere hofjes van die tijd woonden in de Van Lanschot Stichting beslist geen armlastige vrouwen. In de meeste hofjes waren de bewoonsters naaister, werkster of dienstbode geweest. Het waren beroepen waarmee je met enig geluk net voldoende verdiende om van rond te komen. Er zijn geen aanwijzingen dat de bewoonsters van de Stichting na hun opname nog elders werkten. Dat was bij andere hofjes vaak wel het geval.⁸ De vrouwen in 's-Hertogenbosch hadden een fors bedrag aan entreegeld moeten betalen. Bij geen van de vrouwen stond in de akten 'werkster' als voormalig beroep. Wel was menigeen dienstbode, naaister of huishoudster geweest. Ook de beroepen kindermeid, huisbewaarster en gezelschapsdame werden genoemd. Voor zover bekend waren er drie winkelierster geweest.

Geen beroep?

Bij het gros van de vrouwen werd in de akten van de burgerlijke stand en de bevolkingsregisters echter vermeld dat ze zonder beroep waren. Dit betekende niet dat ze geen beroep hadden uitgeoefend. Het negentiende-eeuwse ideaal van de man als kostwinner en vader en de vrouw als huismoeder en verzorgster van het gezin werd tot ver in de twintigste eeuw nagestreefd. Bij vrouwen, zeker in akten van de burgerlijk stand, werd al gauw vermeld dat ze zonder beroep waren. De werkelijkheid was heel anders. Veel vrouwen werkten binnen- of buitenshuis, vaak ook in het bedrijf van de man.

Oud-werknemers Van Lanschot?

Uit mijn onderzoek bleek dat van geen enkele vrouw met honderd procent zekerheid is aan te geven dat ze voor de Van Lanschots had gewerkt. Het is echter wel zeer aannemelijk dat er vrouwen in dienst waren geweest van die familie. Conform de stichtingsakte hadden ze dan immers een pre. Eveneens ligt het voor de hand dat weduwen van mannen die voor de Van Lanschots hadden gewerkt onderdak in de Stichting kregen. Harde bewijzen daarvoor heb ik echter niet kunnen vinden. Het kwam wel voor dat vrouwen poogden een plaats in de Stichting te krijgen met als argument dat een familielid werkzaam was geweest voor een Van Lanschot. In 1917 schreef de Bossche weduwe van Thij van der Aa aan de Vughtse burgemeester August van Lanschot, toen regent van de Stichting, een brief met het verzoek opgenomen te worden in de Stichting als ze de gerechtigde leeftijd had bereikt. Uiteraard zou ze het vereiste entreegeld betalen. Zij voerde aan dat de grootvader van haar man in de jaren veertig van de negentiende eeuw voor de Van Lanschots gewerkt zou hebben. Haar verzoek werd niet ingewilligd.⁹

⁸ Kingma 2018, 87-89. Kingma heeft onderzoek gedaan naar hofjesbewoners in de Jordaan.
⁹ NL-HtBHC, Van Lanschot, 443, brief van 27-6-1917.

Woonomgeving

Uit welk milieu kwamen de vrouwen? De woonomgeving was een belangrijke factor. Recent historisch onderzoek laat zien dat daarbij het best gekeken kan worden naar de zogenoemde deelbuurten. Op dat schaalniveau zijn daar de levensomstandigheden van de huishoudens zoveel mogelijk gelijk. De kwaliteit van de woningen, maar ook het maatschappelijk succes van de buurtbewoners, is vergelijkbaar.¹⁰ De deelbuurten van 's-Hertogenbosch hadden in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw ieder hun eigen naam en 'faam'. Vele hadden niet zo'n goede reputatie. In nogal wat gebieden van de stad kwam je in de gribus terecht. Zeker in 's-Hertogenbosch deed het er wel toe of je aan de Markt woonde, aan een van de grote doorlopende straten zoals de Hinthamerstraat, de Vughterstraat en de Orthenstraat, of in een van de zijsteegjes. De elite woonde aan de Markt, de Hoogstraat, de Parade, de Peperstraat en de doorlopende straten. Het gros van de bevolking woonde in de kleine straatjes en steegjes. Een timmerman aan de Hinthamerstraat had bijvoorbeeld wellicht een eigen zaak, terwijl een timmerman op de Noordwal of om de hoek van de Hinthamerstraat, in de Louwsche Poort, hoogstwaarschijnlijk een eenvoudige timmerknecht was.¹¹ Mensen uit verschillende sociale lagen woonden niet ver van elkaar, maar toch in haast volstrekt gescheiden werelden. Lang niet altijd is uit de geboorteakte van de vrouwen die werden opgenomen op te maken in welke deelbuurt ze ter wereld waren gekomen. In het document werd dikwijls wel het beroep van hun vader vermeld. Vele vaders hadden in de loop der jaren verschillende banen gehad. De vermelding van de professie was dus niet meer dan een momentopname. Van moeders werd maar zelden genoteerd wat voor werk ze deden. Het beroep zegt zeker wel iets over de sociale status van de betrokkene. Ten minste vijf vaders waren arbeider geweest, vier wever, drie schoenmaker, twee verver, twee smid, twee koper- en blikslager, twee goudsmid, twee winkelier en twee drukkersknecht. Verder was er een deurwaarder, conciërge, drukker, winkelknecht, voermansknecht, schrijnwerkersknecht, gepensioneerd korporaal, veldwachter, karrenlader, schipper, wieldraaier, koopman, kuiper, koetsier en stratenmaker geweest. Een heel scala aan beroepen hadden de vaders dus uitgeoefend. Hoewel menig vader laag gekwalificeerd werk had verricht behoorde het gros gezien hun beroep niet tot de onderkant van de maatschappij die voor een flink deel op bedeling was aangewezen.¹²

¹⁰ Sliphorst 2020, 17; Sliphorst 2022, 15.

¹¹ Sliphorst 2020, 43, 100-101. Sliphorst spreekt van residentiële segregatie.

¹² Sliphorst 2020, 101, 102. In HISCLASS zijn dit beroepen die horen tot de lagen van geschoolde en laaggeschoolde werkers, maar niet tot de ongeschoolden.

De heffe des volks

Begin september 1944 leidde de snelle opmars van de geallieerden in het hele land en ook bij de Duitse bezetter die het klooster Mariënborg gevorderd had tot een paniecreactie. Op 'Dolle Dinsdag' (5 september) verlieten de Duitsers halsoverkop het klooster. Deze dag kreeg in 's-Hertogenbosch de naam 'Cognac Dinsdag', omdat vooral de drankopslag in het klooster eraan moest geloven. Op 8 september kwamen de Duitsers terug en poogden de voorraad die in de kloosterkelder was geborgen en al deels door de Bosschenaren was geplunderd in veiligheid te brengen. In het dagboek 'Oorlog rond Maria's burcht', schildert een zuster van JMJ een weinig verheffend beeld van de bewoners van de Uilenburg en de 'goegemeente' van de Hertogstad.¹³ Enkele bewoonsters van de Stichting waren afkomstig uit een gelijksoortig milieu, maar hadden zich eraan ontworstd. De eerste huishoudster, die intern woonde, was zelf geboren in de Uilenburg.¹⁴ Bij vrijdag 8 september 1944 noteerde de zuster op plastische wijze de gebeurtenissen. Haar verhaal laat impliciet ook zien hoe een zuster van JMJ tegen het volk van de Uilenburg aankeek. Ongeveer dertig 'van de straat opge-raapte' mannen hadden op die dag de Duitsers geholpen met het laden van de wijn op een vrachtwagen. De chauffeur geeft ze ter beloning 2 flessen wijn en hij deelt doosjes sigaretten uit. Voor de volgeladen wagen blijft echter grote belangstelling van de 'altijd tijd-over-hebbende Uilenburg-élite'.

¹³ NL-AgaENK, ASJMJ, 5177, Oorlogsdagboek van de Zusters JMJ te 's-Hertogenbosch.

¹⁴ Maria Lubrún of Le Brún. NL-HtsSA, BS 's-Hertogenbosch, inv.nr. 413, blad 76; geboorte 21-8-1843 en overlijden 16-12-1917; Was-sink 2023, 18.

Nabij de Van Lanschot Stichting ligt de Uilenburg. Op de foto zien we bewoners uit deze wijk in gesprek, 20 oktober 1928 (fotocollectie BHIC, nr. 0023792, foto: Fotopersbureau Het Zuiden, 's-Hertogenbosch).

Maar dån gebeurt 't! De Duitser is ze moe, jaagt ze uiteen, 't Uilenburg publiek druppelt af, de straat in, terwijl hij even naar binnen gaat. Hij heeft z'n rug nog niet gedraaid of als 'n lawine stormt alles terug: oud en jong, lenig en stijf, man en vrouw! Kleine jongens op blote voeten klauteren als ratten tegen den wagen omhoog, vliegen er dan vandoor met 1, 2 flessen. 't Andere, oudere gespuis heeft meer moeite om het gewenste doel te bereiken. Wantrouwend kijkend naar de deur waardoor de soldaat verdwenen is, trekken zelfs oude mannen zich omhoog, maar 't allerfraaist en 't laatst van al 'n dikke madame, 'n kubus gelijk, met ordinaire, gefriseerde pruik, 'n imitatie bontjas, 'n paar blote benen in schuiten van schoenen en 'n allerordinairst gezicht! Ogenschijnlijk onverstoortbaar – af en toe wel 'n zijdelingse blik op het gevreesde deurtje werpend – werkt ze haar gewicht in onbeholpen beweeg naar boven, graait naar 'n fles en denkend 'hebbes' wil ze zich behendig naar beneden laten glijden. Maar behendigheid en haar postuur zijn twee tegenstrijdige begrippen. 't Holdert en boldert de laagte in, de eerste voet is al op de grond als - - - o schrik, het onopportunity verschijnen van den 'halt' roepende Duitse soldaat 't haar op 'n hollen doet zetten. Vrees voor vuren doet haar stilstaan, en met 't pistool voor de borst geeft ze vol spijt, bitterheid en innerlijk verzet het kostbare bezit weer terug, en druipt dan af. Beschaamd voor haar omgeving? Misschien! Misschien ook niet!

In de stichtingsakte was bepaald dat vrouwen uit 's-Hertogenbosch en Sint-Michielsgestel voorrang kregen bij opname. Gewoonlijk wisselden ongehuwde vrouwen die in huishoudens werkten geregeld van woonplaats. Als alleen gekeken wordt naar geboorteplaats dan kan geconstateerd worden dat bijna de helft van de opgenomen vrouwen uit 's-Hertogenbosch kwam en slechts één uit Sint-Michielsgestel.¹⁵ Het overgrote deel van de bewoonsters was in Noord-Brabant geboren.¹⁶ Slechts minder dan een kwart van de vrouwen was afkomstig van buiten de provincie. Een aantal kwam uit het rivierengebied in Gelderland, niet ver van 's-Hertogenbosch. Twee vrouwen waren geboren in Amsterdam, eveneens twee in Rotterdam en één in Den Haag.

De moeders van de bewoonsters

De beroepen van de moeders van de bewoonsters, voor zover bekend, waren steendrukker, baker, dagloonster, dienstmeid en naaister. Juist omdat het aantal klein is, kan er de conclusie aan worden verbonden dat veel ouders officieel leefden met het moderne negentiende-eeuwse ideaal van de vader als kostwinner en de moeder als huisvrouw. Er waren opvallende uitzonderingen, zoals de moeder van Maria Neefs, de weduwe Elisabeth Hollanders. Maria was een van de eersten die werden opgenomen in de Van Lanschot Stichting. De weduwe Elisabeth was 38 jaar toen haar dochter werd geboren. Kort daarvoor was haar man gestorven. In de doopakte van haar kind werd ze meesteres van een steendrukkerij genoemd. Als weduwe wist ze de zaak van haar man op het Orthen-eind in 's-Hertogenbosch voort te zetten.¹⁷

De andere beroepen van de moeders scoren lager op de maatschappelijke ladder. De moeder van Maria van Dal was baker. Maria werd op 68-jarige leeftijd in 1914 opgenomen in de Stichting.¹⁸ Het beroep van baker leek op dat van de tegenwoordige kraamverzorgster. Het werd uitgeoefend door een vrouw die veel praktische ervaring had opgedaan bij bevallingen. De baker had in de negentiende eeuw geen theoretische scholing gehad. Ze ondersteunde zo nodig de vroedvrouw. Ze kwam een paar dagen voor en na de bevalling aan huis. Bevallingen waren destijds zeker niet risicoloos. Menig vrouw stierf in het kraambed.

Twaalf jaar na Maria van Dal werd Maria Christina van Oldenkerken opgenomen. Haar ouders hadden bij hun huwelijk beiden een beroep met weinig aanzien. Moeder was dienstmeid en vader karrenlader. Maria Christina wist

ondanks haar afkomst voldoende geld bijeen te sparen om uiteindelijk haar oude dag in de Stichting te kunnen slijten. Een zus van haar bereikte de positie van religieuzen in een klooster in Veghel. Clara Bekkers, die in 1946 in de Stichting kwam, had waarschijnlijk eveneens een armoe-dige jeugd gehad. Haar wieg stond in de Snellestraat in hartje 's-Hertogenbosch. Bij haar geboorte was haar moeder naaister en haar vader boekdrukkersknecht. De meest schamele opvoeding onderging waarschijnlijk Wilhelmina Wijkman. Ze was dochter van een ongehuwde moeder die dagloonster was in Maastricht. Vermoedelijk heeft ze een deel van haar jeugd doorgebracht in een weeshuis. Ook zij wist zich op te werken. Wilhelmina bleef ongehuwd, spaarde geld en kon zich in 1921 op 71-jarige leeftijd tegen een bedrag van vijfhonderd gulden inkopen in de Stichting. Ze zou er zeventien jaar en vier maanden verblijven, tot aan haar dood op 88-jarige leeftijd.¹⁹

Ongehuwde moeders waren in de negentiende eeuw in Nederland allesbehalve een bijzonderheid. Er waren in 's-Hertogenbosch deelbuurten waar bijna de helft van de eerstgeborenen buiten een huwelijk werd geboren.²⁰ Een deel van de kinderen werd door de vader erkend of werd als voorkind bij het huwelijk van de moeder erkend. Mede door een beschavingsoffensief kregen steeds meer vrouwen in de loop van de eeuw hun eerste kind pas nadat ze getrouwd waren. De paters redemptoristen hebben met hun volksmissies een grote rol gespeeld in de cultuuromslag in 's-Hertogenbosch.²¹ Hel en verdoemenis werd afgekondigd voor hen die buiten het huwelijk seks hadden. Het is opvallend dat slechts één van de bewoonsters van de Van Lanschot Stichting een dochter van een ongehuwde moeder was, of zoals dat heette: 'een onwettig kind'. Zo iemand werd ook wel een 'onecht', 'natuurlijk' of 'buitenwettelijk' kind genoemd. Onwettige kinderen hadden geen goede naam en vanaf de geboorte een maatschappelijke achterstand. De drempel om de toelating tot de Stichting te halen was blijkbaar voor hen over het algemeen te hoog.

Beroepen van de overleden echtgenoten

Van de 72 bewoonsters van de Stichting waren er 22 weduwe; 47 waren nooit gehuwd geweest. Van drie vrouwen is hun burgerlijke staat niet bekend. Bijna twee derde van de bewoonsters was dus nooit getrouwd. Voormalige echtgenoten van weduwen zouden voor de familie van Van Lanschot of relaties daarvan gewerkt kunnen hebben. De meeste beroepen van die mannen wijzen evenwel niet rechtstreeks in die richting. Van 16 van de 22 mannen van wie na hun overlijden hun vrouw in de Stichting werd

15 Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#). Slechts A.C. van den Biggelaar was geboren in Sint-Michielsgestel.
16 34 bewoonsters kwamen uit 's-Hertogenbosch, 24 uit overig Noord-Brabant en 14 personen van buiten Noord-Brabant.
17 Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#); NL-HtsSA, BS 's-Hertogenbosch, huwelijken, d.d. 16-8-1817.
18 Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), M. van Dal.

19 Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), W. Wijkman, M.C. van Oldenkerken en A. van Braak.
20 Sliphorst 2020, 277, 278.
21 Wassink 1988, 27,28; Sliphorst 2020, 268.

Het echtpaar W. Kipp-Hoefnagel uit Megen liet zich ter gelegenheid van het gouden huwelijksfeest vereeuwigen met het huishoudelijk personeel op 22 mei 1944. Tekenend is dat het BHIC pas nadat de afbeelding online was geplaatst reacties kreeg en drie van de vijf personeelsleden een naam kon geven. Helemaal links staat Apollonia (Ploontje) Schevalier, daarnaast Mietz Malitz. Een van de drie vrouwen rechts naast het echtpaar is An Schevalier (fotocollectie BHIC, nr. 1654-000023, foto: Fotopersbureau Het Zuiden, 's-Hertogenbosch).

opgenomen is het beroep achterhaald.²² Twee mannen, Antonius Popelier, de echtgenoot van Helena Ihm, en Andrianus Boeijen, de echtgenoot van Cornelia van Avezaath, waren eerst schipper geweest en daarna huis-knecht geworden. Het is niet uitgesloten dat zij, gezien de laatste functies, voor Van Lanschots hebben gewerkt. Hetzelfde gold voor Johann Wilmsen, de echtgenoot van Johanna Nollen, die koetsier was geweest.²³

Onder de zestien mannen bevonden zich maar liefst drie timmermansknechten. Er was een stukadoor, een spiegelmaker, een sigarenmaker, een schoenmaker, een meester-goudsmid, een koperslager, een kooiker en een handelsreiziger. Zowel bij de vaders als bij de echtgenoten van de opgenomen vrouwen werden enkele redelijk welgestelden geteld. In 1886 was Johanna Grim getrouwd met de fabrikantenzoon Ludovicus Ruijs. Haar beide broers, die getuige waren bij het huwelijk, waren goudsmid.²⁴ Zij werd in 1931 opgenomen in de Stichting. Ook mannen veranderden nogal eens van professie. Nog in de tweede helft van de negentiende eeuw wisselden vooral laaggeschoolden heel gemakkelijk van beroep. Zo was de man van Elisabeth Beart mandenmaker, pakhuisknecht en tinpletter geweest.²⁵

²² Er waren ook vrouwen opgenomen die twee keer of vaker waren getrouwd. Het gaat hier om de beroepen van de mannen met wie ze het laatst getrouwd waren geweest.

²³ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), J.F. Nollen, H.J. Ihm en C.J. van Avezaath.

²⁴ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), J.M.C. Grim.

²⁵ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), E. Beart.

Het vroegere werk van de bewoners

Voor kinderen was het destijds moeilijker dan tegenwoordig om zich op te werken uit de maatschappelijke positie van de ouders. Vooral het onderwijs bood destijds niet dezelfde kansen als vandaag de dag. Meisjes hadden het daarbij moeilijker dan jongens, maar ze konden geluk hebben. Soms kwamen ze terecht in huishoudens waar ruimte was voor ontplooiing. Van de vrouwen die werden opgenomen in de Stichting werd veel vaker een beroep vermeld in een akte van de burgerlijke stand en in het bevolkingsregister dan van hun moeders. Dat kwam ook doordat een groot deel van de dochters geen echtgenoot had en geen huismoeder was. Bij het gros van deze vrouwen stond echter in de akten ook geen beroep genoemd. Van twintig vrouwen die in de Stichting werden opgenomen, is de professie bekend. Vijf van hen waren naaister geweest. Hun werk werd maatschappelijk gezien laag gewaardeerd. Ze kunnen voor rijke mensen als de Van Lanschots hebben gewerkt en zelfs intern bij hen hebben gewoond. In hoge tot redelijke eenvoudige milieus kunnen ze hun beroep hebben uitgeoefend. Hetzelfde gold voor de dienstbode en huishoudster. Er was weinig verschil tussen deze twee functies. Negen van hen hadden een van die twee beroepen uitgeoefend. Meestal woonden ze in bij het gezin waarvoor ze werkten. Susanna Dors, geboortig van Alst bij Bracht in Noordrijn-Westfalen, behoorde tot de grote groep van Duitse vrouwen die in Nederland als dienstbode emplooi hadden

gevonden.²⁶ Ze werkte onder meer in het huishouden van Jan Baptist Willem baron van Hugenpoth en jonkvrouw Elisabeth van Meeuwen. Het echtpaar woonde met hun kinderen in het riante pand De Berenbijt, Peperstraat 22 in 's-Hertogenbosch. Datzelfde grote huis op de hoek van de Peperstraat met de Oude Dieze was eerder bewoond geweest door het gezin van Henri van Lanschot, die slechts korte tijd burgemeester van 's-Hertogenbosch was geweest.²⁷ Een zoon van Henri, te weten Frans Johan, die regent van de Van Lanschot Stichting werd en ook burgemeester van 's-Hertogenbosch zou worden, trouwde eveneens met een jonkvrouw Van Meeuwen. Hier valt dus een aanwijzing te zien dat ook personeel van aanverwanten van familie van Van Lanschot opgenomen kon worden in de Stichting.

Dienstbodentekort

Het is frappant dat van de bewoonsters van de Stichting alleen Susanna Dors van geboorte Duitse was. In de periode 1920-1940 kwamen er bijna 200.000 meisjes vanuit het buitenland naar Nederland om als dienstbode te werken. Het overgrote deel kwam uit Duitsland. Velen waren katholiek. Ze trokken vooral naar steden in Holland en Utrecht, maar ook wel naar middelgrote plaatsen elders in het land. Ze kwamen uit eenvoudige, armoedige gezinnen waar vader arbeider of boer was. Sommige meisjes kregen werk bij zeer welgestelde families. In het Interbellum was er in Nederland sprake van een dienstbodentekort. Nederlandse meisjes gingen steeds meer in de industrie werken vanwege de hogere lonen, vaste werktijden en de mogelijkheid om samen te werken met meer collega's. Duitse meisjes hadden het in hun vaderland dikwijls financieel slechter of konden er moeilijk werk vinden. In Nederland kwamen ze gemakkelijk aan de slag als inwonend personeel bij huishoudens. Zowel in Duitsland als in Nederland was het huishoudelijk werk in vier groepen te verdelen: 1) onderhoud van de woning; 2) zorg voor de was en de kleding; 3) koken en werk in de keuken; 4) particuliere bediening voor het gezin en het bezoek. Bij zeer welgestelde werkgevers kon de afstand tussen de gezinsleden en het personeel groot zijn. Daar was sprake van een 'boven-' en een 'benedenwereld' met hiërarchische verhoudingen tussen de personeelsleden. Bij middenklassegezinnen was er dikwijls maar één dienstmeisje voor dag en nacht, met soms een werkster voor het zware werk of juist een dagmeisje voor wat lichter werk. Dienstmeisjes in deze gezinnen kwamen nogal eens in een geïsoleerde situatie, zeker als de vrouw des huizes haar sociale afstand tot het meisje benadrukte.

²⁶ Bracht is nu onderdeel van de gemeente Brüggen. Op 3-7-1922 vestigt S.M. Dors zich vanuit Hamborn (Duitsland) als dienstbode te Vught; zie ook Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#)), S.M. Dors

²⁷ Meer informatie: [portret Henri van Lanschot \(geraadpleegd 15-01-2024\)](#).

De inkomsten voor de dienstbodes liepen erg uiteen. In de grote steden in het westen van het land werd meer verdiend dan in 's-Hertogenbosch. Voor de meisjes die inwonend waren bestonden de verdiensten uit kost en inwoning. Wat ze daarbovenop ontvingen varieerde van wat zakkeld tot enkele tientjes per maand.²⁸

In de negentiende eeuw en tot aan de Tweede Wereldoorlog was het hebben van huishoudelijk personeel voor dag en nacht zeker niet alleen weggelegd voor welgestelden, zoals de familie Van Lanschot. Ook boeren en gezinnen uit de middenklasse hadden 'meiden' die inwonend waren. Eén van de bewoonsters was kindermeid geweest. Een dergelijk iemand was waarschijnlijk wel in dienst van welgestelden geweest en dat gold nog meer voor de bewoonsters die huisbewaarster en gezelschapsdame waren geweest. Qua status stonden deze functies heel wat hoger aangeschreven dan die van dienstbode. Dat gold nog meer voor het aanzien van winkeliersters. Drie bewoonsters hadden een winkel gedreven. Zeker twee van de drie winkeliersters hadden de zaak voortgezet na het overlijden van hun man.

Bosschenaar Hendrik de Laat (1900-1970) tekende ook portretten van zelfbewuste oude Bossche vrouwen (Erfgoed 's-Hertogenbosch (verder: NL-HtSA), fotocollectie, nr. 0051648).

Onafhankelijke vrouwen

Er waren vrouwen die kans zagen met hun werk een klein vermogen op te bouwen. Theodora van Gemert werkte aanvankelijk als huisbewaarster te Deursen en later in 's-Hertogenbosch.²⁹ In de jaren 1917-1924 verstreekte ze

²⁸ Zie: <https://vijfeeuwenmigratie.nl/migratiebeweging/dienstbodes-uit-duitsland> (geraadpleegd 15-01-2024); Henkes 1995, 38, 39, 61, 63. ²⁹ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), Th.M. Van Gemert.

Geen deftige, maar een door het leven getekende kranige oude vrouw, zoals veel bewoonsters van de Van Lanschot Stichting, is hier getekend door Hendrik de Laat (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0051654).

ten minste vijf leningen op basis van hypotheekstelling met een totale waarde van 3600 gulden tegen vijf of zes procent rente.³⁰ Toen ze in 1927 werd opgenomen in de Stichting genoot ze nog volop inkomsten uit de kredietverstrekking.

Maria de Rooij had het financieel gezien evenmin slecht.³¹ Als voormalige winkelierster uit de Kruisstraat in hartje 's-Hertogenbosch werd ze in 1931, op 67-jarige leeftijd, tegen betaling van duizend gulden in de Stichting opgenomen. Ze was in 1917 een lening van 2200 gulden aangegaan, met als onderpand haar winkelhuis.

De weduwe Johanna Gevers kwam in 1951 in de Stichting terecht. In 1922, elf jaar na het overlijden van haar man, had ze als winkelierster een huis laten bouwen op het Muntelbolwerk te 's-Hertogenbosch. Ze nam daarvoor een hypotheek op van vijfduizend gulden tegen zes procent rente.³² Ze zal goed geboerd hebben.

³⁰ NL-HtsSA, NH, inv.nr. 444, aktenr. 57 en 118; inv.nr. 447, aktenr. 258; inv.nr. 449, aktenr. 238; inv.nr. 451, aktenr. 70. Respectievelijke akten zijn opgemaakt voor notaris J.H.J. van de Mortel te 's-Hertogenbosch: op 27-03-1917 een lening van 500 g (tegen 5% rente); op 19-06-1917 een lening van 1500 g (tegen 5%); op 24-09-1920 een lening van 600 g (tegen 6%); op 02-11-1922 een lening van 500 g (tegen 6%); op 10-04-1924 een lening van 500 g (tegen 6%).

³¹ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), M.A. de Rooij.

³² Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), C. Gevelhof.

Financiële situatie

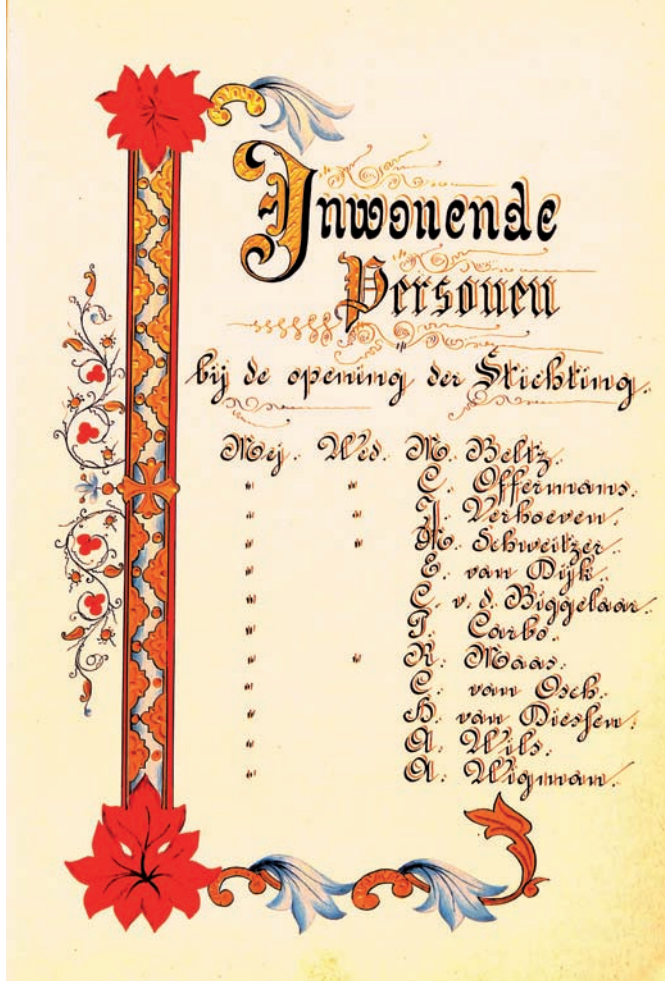
Slechts van enkele bewoonsters is wat meer bekend over hun financiële situatie. Armoedig waren ze geen van allen, anders hadden ze het inkoopgeld, dat voor sommigen kon oplopen tot duizend gulden, en het geld voor de begrafenis niet kunnen opbrengen. Ze waren vaak onafhankelijk van familie en hoefden zeker geen beroep te doen op de bedeling. Wellicht is hetgeen bewoonster Anna van den Biggelaar aan bezittingen en schulden bij haar dood in 1898 naliet, representatief voor alle bewoonsters.³³ Ze stierf zonder nabestaanden in directe lijn. De kinderen van haar reeds overleden zusters en broer waren haar erfgenamen. Haar roerende goederen hadden een waarde van 66 gulden. Aan contanten bezat ze 130 gulden. Ze had een geldlening uitstaan van f 831,92 waarop 3 procent rente werd ontvangen. Over de periode van 1 januari 1898 tot aan haar dood in november van dat jaar werd op die lening f 24,91 gebeurd. Haar totale bezit bij haar overlijden bedroeg dus f 1052,83. De kosten voor haar begrafenis en de kerkelijke diensten die daarna nog volgden bedroegen f 108,28 en werden ten laste van de erfgenamen gebracht. Het saldo van haar nalatenschap bedroeg dus totaal f 944,55. De laatste dagen van haar leven was voor haar verpleging een beroep gedaan op de Broeders van Barmhartigheid. Een rekening van f 27,- voor verpleegkosten moest nog voldaan worden. Daar draaide de Stichting voor op.

Een paar bewoonsters waren moeder. Voordat de weduwen naar de Stichting gingen, waren hun kinderen meestal al overleden.³⁴ Johanna van Vugt en Elizabeth Beart kwamen respectievelijk in 1937 en 1939 in de Stichting. Kinderen van deze vrouwen leefden nog. Ze kozen ervoor niet naar een zoon of dochter te gaan, maar zich in te kopen bij de Stichting. Johanna van Vugt was nog maar 59 jaar toen ze naar de Stichting ging.³⁵ Ze was al voor de derde keer weduwe geworden. Een zoon uit haar tweede huwelijk had een goede baan als 'bureel-ambtenaar' en trouwde in 1940. Johanna stierf al op 63-jarige leeftijd. Haar gezondheid was waarschijnlijk al langer slecht geweest. Dat was mogelijk ook de reden waarom ze haar zoon en schoondochter niet tot last wilde zijn. De andere weduwe met kinderen, Elizabeth Beart, werd pas op 71-jarige leeftijd opgenomen en bereikte een gezegende leeftijd van 82 jaar.³⁶ Haar man had verschillende eenvoudige beroepen gehad en zichzelf was winkelierster geweest. Ze had minstens twee getrouwde dochters. Ook zij koos ervoor niet afhankelijk te zijn van haar kinderen en kleinkinderen.

³³ NL-HtBHC, Memories van successie, inv.nr. 126, 1898, aktenr. 103. ³⁴ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), A. Hillenaar, W. van Dorenmalen, J.F. Nollen, J.D. van Eerden.

³⁵ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), J. van Vugt.

³⁶ Bijlage: [Overzicht bewoners van Lanschot Stichting \(1894-1957\)](#), E. Beart.

In het huldeboek ter gelegenheid van het twaalf-en-een-halfjarig bestaan van de Stichting werd een lijst van de eerste bewoners opgenomen (Sint-Agatha, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archief Sociëteit JMJ (verder: NL-AgaENK, ASJMJ), 20047, huldeboek).

De voorkeur van de regenten ging duidelijk uit naar goed katholieke vrouwen zonder kinderen. Dat Anna Wigman 'pastoorsmeid' was geweest, zal zeker in haar voordeel hebben gepleit bij haar opname in 1897.³⁷ Voor Anna van Woezik, zij kwam in 1951 in de Stichting, zal het een pre zijn geweest dat ze veertien jaar eerder een koninklijke onderscheiding had gekregen. Ze werkte in 1937 als 'meid' bij de familie Jurgens in Nijmegen toen ze geëerd werd met de bronzen eremedaille in de Orde van Oranje-Nassau. Dit eerbetoon ontving ze omdat ze een bijzondere maatschappelijke bijdrage had geleverd. Waaruit die bijdrage bestond, valt echter niet meer op te maken uit de archieven. Bij de Kanselarij der Nederlandse Orden in Den Haag werden haar verhuizingen gelukkig wel keurig bijgehouden, zodat ze voor mijn onderzoek te traceren was.³⁸ Ten behoeve van haar opname was het feit dat ze gewerkt had bij de familie Jurgens, die verwant was aan de Van Lanschots, nog belangrijker.³⁹

37 Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957), A.M. Wigman.

38 NL-HaNa, Archief van de Kanselarij der Nederlandse Orden, 1815-1994, inv.nr. 897 ED.9, kaartsysteem op familienaam van gedecoreerden, 2005; <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.02.32/invnr/897ED.9/file/00188005.PDF> (geraadpleegd 18-12-2023)

39 Zie o.a. Govers 1972, 298.

In het huldeboek uit 1907 werden de namen vermeld van alle bewoonsters die tot dan toe waren opgenomen (NL-AgaENK, ASJMJ, 20047, huldeboek).

Duur van het verblijf in de Stichting

Anna van Woezik was 74 jaar toen ze in de Stichting kwam. Haar leeftijd was ver boven het gemiddelde waarop de vrouwen voor het eerst door de poort van de Stichting gingen. Van 67 van de 72 vrouwen is de leeftijd bekend waarop ze binnenkwamen. De gemiddelde leeftijd waarop ze dat deden was bijna 67½ jaar.⁴⁰ Elisabeth van Santvoort was met 57 jaar de jongste. De weduwe Gevers, ze had het huis op het Muntelbolwerk, was met 77 jaar de oudste. Van Santvoort heeft 19 jaar en een maand in de Stichting doorgebracht. Daarmee was ze echter niet degene die er het langst woonde. De uit Rotterdam afkomstige Hendrika van Dijk haalde haar zilveren jubileum in de Stichting net niet, op vier maanden na. Ze was op 1 mei 1895 samen met haar zus Maria van Dijk opgenomen.⁴¹ Ze overleed op 24 januari 1920. Haar zus zou ruim veertien jaar in de Stichting wonen. De gemiddelde leeftijd waarop de bewoonsters van de

40 Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957). Alle leeftijden bij elkaar opgeteld is 4.517,67 jaar. Dat gedeeld door 67 = 67,42.

41 Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957), H.M. van Dijk en M. van Dijk.

Stichting stierven was ruim 79 jaar.⁴² Als ze allemaal in de Stichting waren gestorven zouden de vrouwen daar gemiddeld ruim twaalf jaar hebben verbleven. Menigeen zal er waarschijnlijk een genoeglijke oude dag hebben gesleten, zoals de regenten dat voor ogen stond. Dat was echter niet weggelegd voor Alida de Rijk die ruim negentig jaar werd.⁴³ Ze kwam op 73-jarige leeftijd in de Stichting, maar verbleef er nog geen twee maanden. Haar opname in de Stichting was wel extreem kort. Het was niet uitzonderlijk dat vrouwen de Stichting verlieten. Mogelijk vertrokken sommigen omdat het niet beviel, maar meestal hadden ze veel hulp nodig en konden ze elders beter verpleegd worden. Niet altijd verliet de bewoonster uit vrije keus de Stichting. Zo werd in 1909 Anna Joanna Petronella Wils overgebracht naar wat destijds een krankzinnigengesticht heette, Reinier van Arkel.⁴⁴ Ze overleed daar drie en een half jaar later.

De afbouw

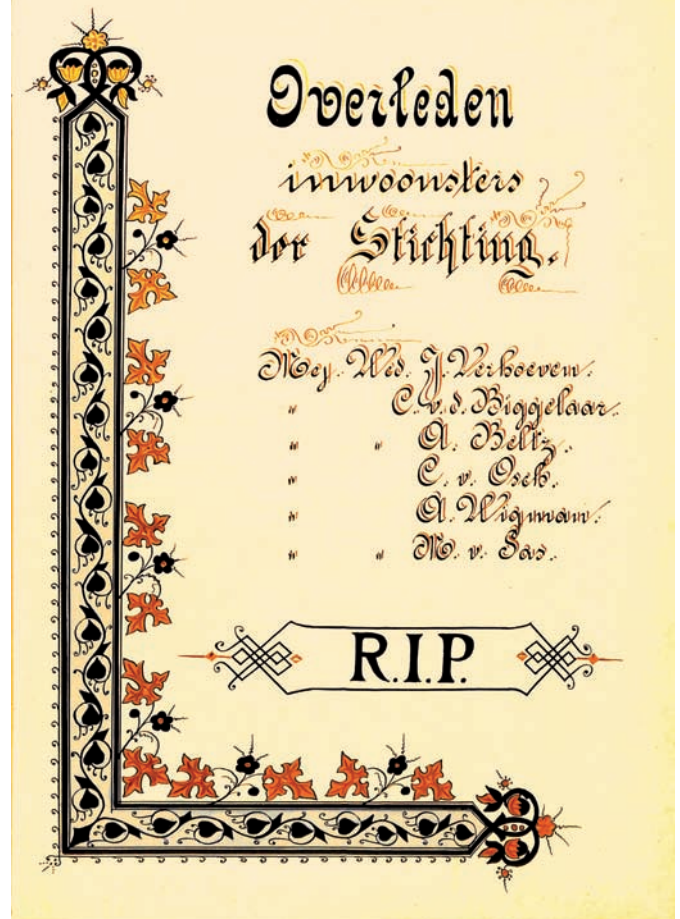
De maatschappelijke opvattingen over zorg voor ouderen en niet-werkenden veranderden in het Interbellum. Al voor de Eerste Wereldoorlog nam dominee Talsma, die lid was van de Anti-Revolutionaire Partij, als minister in het kabinet-Heemskerk (1908-1913) het initiatief om tot de eerste sociale verzekeringswetten te komen: de Invaliditeitswet, de Ouderdomswet en de Ziektewet. Ouderdom werd destijds gezien als een vorm van invaliditeit. De invoering van de wetten werd enige jaren vertraagd door politieke onenigheid en de moeilijke binnenlandse militaire en financiële situatie door de oorlog in de omliggende landen. Werknemers tussen de veertien en vijftenzestig jaar konden voortaan sparen voor een pensioentje door rentezegels te plakken. Personen boven de zeventig jaar konden vanaf 1917 van de staat een kleine bijdrage krijgen. Slecht weinig mensen haalden die leeftijd. De uitkering was minimaal en veel te weinig om van te leven. Na de Tweede Wereldoorlog werd de sociale wetgeving verder uitgebouwd. De Algemene Ouderdomswet (AOW) zorgde ervoor dat vanaf 1957 iedereen boven de vijftenzestig jaar inkomsten genoot.

In het laatste decennium van haar bestaan was er veel verloop in de Stichting. Nogal wat vrouwen gingen tijdig weg, omdat de zorg werd afgebouwd door de zusters van Mariënborg. Zo niet Christina Claassens. Ze kwam in 1939 in de Stichting en verbleef daar mogelijk achttien jaar tot de opheffing in 1957. Ze is in 1970 in Berlicum op 93-jarige leeftijd gestorven. Op het einde van de Stichting

⁴² Van drie van de 72 vrouwen is de datum van sterven en leeftijd van overlijden niet bekend, A. van de Berg, S.M. Dors en weduwe van Lieshout. Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957). Alle leeftijden bij het overlijden bij elkaar opgeteld is 5453. Dat gedeeld door 69 = 79,03.

⁴³ Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957), A.M. de Rijk.

⁴⁴ Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957), A.J.P. Wils; NL-AgaENK, ASJMJ, 5509 Journaal, 68.

Bij het twaalf-en-een-halfjarig bestaan in 1907 waren er al zes bewoonsters overleden (NL-AgaENK, ASJMJ, 20047, huldeboek).

was het wel uitzonderlijk dat bewoonsters er zo lang verbleven. Na de Tweede Wereldoorlog konden de meeste vrouwen die werden opgenomen in de Stichting niet tot aan hun dood blijven vanwege de plannen tot opheffing. In 1956 en 1957 werden ze elders gehuisvest. Sommigen waren er maar enkele maanden. De zussen Cornelia en Christina van Rosmalen, beiden op 18 juni 1954 opgenomen, gingen eind 1956 ook tegelijk weg.⁴⁵

De gezondheid van nogal wat bewoonsters was in de laatste jaren van de Stichting vrij slecht. Ze hadden veel verpleging nodig. Anna van Woezik was waarschijnlijk een van de laatste vrouwen die de Stichting verliet. Ze verhuisde in april 1957 naar een gewoon woonhuis in de Bossche wijk De Muntel.⁴⁶ In maart 1958 werd ze opgenomen in Huize Leonardus aan de Hekellaan te 's-Hertogenbosch, dat bestierd werd door de Zusters van Barmhartigheid van Ronse.⁴⁷ Mogelijk was daar plaats omdat een geheel nieuw bejaardenhuis, Sint-Antoniegarde, gereed was gekomen. De meeste bewoners van

⁴⁵ Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957), C.J. van Rosmalen en W.M. Boumans.

⁴⁶ Bijlage: Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957), A.J.L. van Woezik. In de Muntel betreft het Taxandriaplein 5. De woning is gebouwd in 1938.

⁴⁷ Het gaat om Hekellaan 62. Zie ook: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.02.32/invr/897ED.9/file/00188005.PDF> (geraadpleegd 15-01-2024).

het Oude Mannen- en Vrouwenhuis en het Sint-Anna-gesticht in 's-Hertogenbosch waren al verhuisd naar het nieuwe bejaardenhuis.⁴⁸ Na twee en een half jaar in Huize Leonardus overleed Anna van Woezik.

Met het vertrek van de laatste vrouwen uit de Stichting verdween ook een bijzondere leefgemeenschap van vrouwen in 's-Hertogenbosch. Het gebouw met het fraaie opschrift boven de toegangsdeur bleef bestaan. De laatste bewoonsters waren elders ondergebracht. Van de overledenen had een deel een laatste rustplaats gekregen op de grote begraafplaats te Orthen in 's-Hertogenbosch.⁴⁹ De zusters van JMJ van de Mariënborg hebben hier hun eigen plek. Als leken werden bewoonsters van de Stichting daar niet bijgelegd. Hun eenvoudige graven zijn meestal niet meer terug te vinden.

Conclusies

Het materiële en immateriële erfgoed van de Van Lanschot Stichting is vrijwel geheel verdwenen. Slechts met veel moeite valt er iets van een beeld te vormen van het leven dat zich achter de grote toegangsdeur tot de Stichting afspeelde. Waren de vrouwen daar tevreden, werd er veel geleden, was er saamhorigheid? Ze hadden hun gezelschap niet zelf gekozen. Vibeke Kingma heeft onderzoek gedaan naar hofjes in Nederland in de periode 1800-1940. Volgens haar vormden de bewoners van hofjes clubjes en klikjes en was er van solidariteit weinig sprake.⁵⁰ Het dagelijkse leven op een traditioneel hofje verliep echter wel anders dan in een huis als de Van Lanschot Stichting. In 's-Hertogenbosch waren de vrouwen gewoonlijk iedere dag uren achtereenvolgens bijeen in dezelfde ruimte. Door het aardappelschillen en het schoonmaken van de groenten voor het klooster, het samen eten en bijwonen van de diensten in de kapel zal er toch een vorm van verzustering hebben plaatsgehad.

De zusters van het klooster Mariënborg, van wie er vanaf 1904 steeds twee voor de verpleging zorgden, hebben een groot stempel gedrukt op de leefgemeenschap van de oude vrouwen. Onder hun wakend oog hadden godsdienstoefeningen plaats en werd er veel gebeden. Voor de buitenwacht leken de vrouwen wel begijnen en zo gedroegen ze zich haast ook. Waarschijnlijk waren verscheidene vrouwen lid van de derde orde van Sint-Franciscus.⁵¹ Ze deelden een godvruchtig leven, hadden wat bezittingen, maar leefden eenvoudig. Het dagelijks leven in de Stichting, met zijn vaste ritme, was doortrokken van de katholieke godsdienst.

⁴⁸ Donkers 2020, 135, 145.

⁴⁹ Heemkundekring De Kommanderij van Gemert, Bidprentjesverzameling Gemert, bidprentje Lucia van Schijndel. Op het bidprentje staat nadrukkelijk dat Lucia begraven is te Orthen.

⁵⁰ Kingma 2018, 93.

⁵¹ In ieder geval was Lucia van Schijndel lid van deze orde. Zie Heemkundekring De Kommanderij van Gemert, Bidprentjesverzameling Gemert, bidprentje van Lucia van Schijndel.

De vrouwen hadden een 'oppassend leven' geleid en wat geld gespaard, waarmee ze zich hadden ingekocht. Ze waren niet beland in een gesticht voor armoedige oude vrouwen. Net als de meeste hofjes was hun Stichting voor gepensioneerden van de werkende stand van 'oppassende mensen'. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw waren de tehuizen of gestichten voor de armlastigen bij de ouderen bepaald niet geliefd.⁵² De bewoonsters van de Stichting hadden zelf de kost verdiend. Als ongehuwde of weduwe hadden ze een zelfstandig leven geleid. Ze hadden zich zo goed mogelijk door het leven weten te slaan. Stoppen met werk was voor velen, zeker voor de dienstboden, geen maatschappelijke achteruitgang. Ze waren nu vrij in de zin van dat ze verzekerd waren van kost en inwoning zonder ervoor te hoeven werken.⁵³ Echter helemaal niets doen was er voor de meesten van deze 'gedienstigen' niet bij.

Godsdienstig stempel

Ondanks de uitgebreide naspeuringen in de bevolkingsregisters is het lastig vast te stellen of conform de wens van de stichters Frans en Paulina van Lanschot daadwerkelijk een aanzienlijk deel van de bewoonsters had gewerkt voor de Van Lanschots. De overgeleverde administratie schiet tekort. In de beginjaren was de Stichting een wereldlijke particuliere liefdadigheidsinstelling. Geheel conform de tijdgeest drukten de katholieke stichters er hun zware godsdienstige stempel op. Nadat de Stichting in 1904 een overeenkomst had gesloten met de zusters van JMJ voor de verpleging, kreeg het klooster ook invloed op de exploitatie en de dagelijkse gang van zaken. De regenten hadden een groot vertrouwen in het klooster. De Stichting kreeg in de loop der jaren steeds meer het karakter van een zeer katholiek verpleeghuis. De congregatie van JMJ stond volop in de wereld. De zusters in 's-Hertogenbosch waren belangrijk voor het onderwijs. Bejaardenzorg had er geen prioriteit. Door het afstoten van de Stichting kon de volle aandacht naar het onder-richt aan de jeugd gaan. Tot bijna het eind van de twintigste eeuw bleven de zusters actief in het onderwijs.⁵⁴

Besluit

Achteraf gezien is het niet heel erg verwonderlijk dat er geen eigen archief van de Stichting is opgebouwd. Veel papieren kwamen terecht in het klooster en zijn daar mogelijk op den duur in het ongereede geraakt of vernietigd, omdat ze niet meer van belang waren. De enkele overgebleven documenten vertellen op meer subtiele wijze ook over standsverschillen, over de verhouding tussen de notabelen en de 'gedienstigen'. De weinig verheffende aanduiding, die overigens in die tijd heel gebruikelijk was

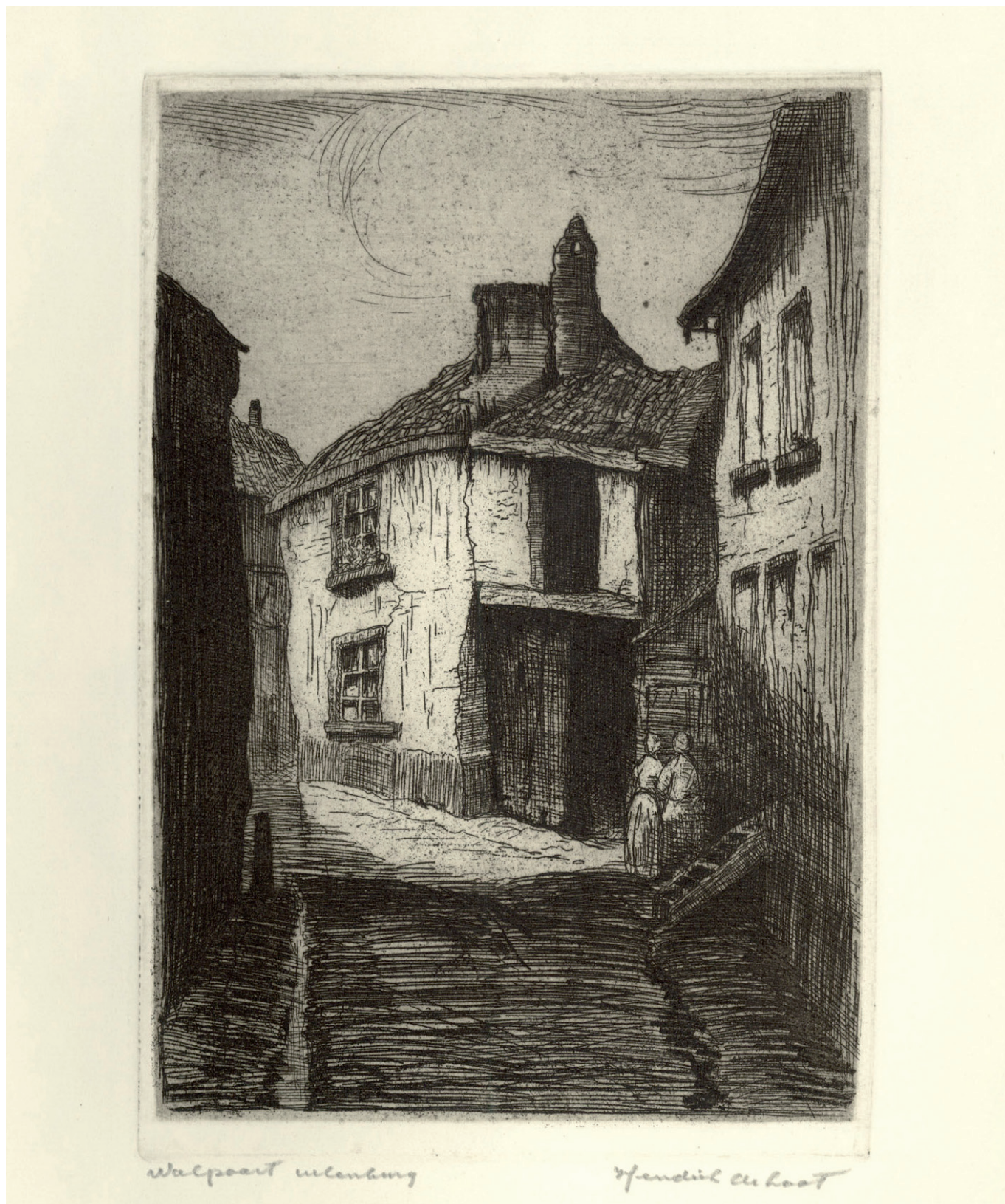
⁵² Kingma 2018, 91.

⁵³ Kingma 2018, 92.

⁵⁴ Andel 2012, 62.

voor een dienstmeisje of -bode, werd door de zusters gebruikt. Een zuster van de congregatie van JMJ bleef, ook blijkens het gekleurde verslag van de plundering van een vrachtwagen met drank op 8 september 1944, een mens van haar tijd. De inwerkingtreding van de Algemene Ouderdomswet op 1 januari 1957 bracht verandering in die verhouding. Na de Tweede Wereldoorlog boetten de

adel en het patriciaat verder in aan aanzien. Inwonend huishoudelijk personeel werd zeldzamer. Regenten van liefdadigheidsinstellingen maakten plaats voor moderne, zakelijke bestuurders. Wellicht verlangden sommige voormalige bewoners weldra terug naar de veilige traditionele leefwereld onder de vleugels van de regenten en de zusters van JMJ.

Litho van Hendrik de Laet van de Walpoort, om de hoek bij de Van Lanschot Stichting (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0056191).

Jos Wassink studeerde geschiedenis en werkte op het Rijksarchief in Noord-Brabant. In 2004, toen hij gemeentearchivaris van Weert was, promoveerde hij aan de Radboud Universiteit. De laatste jaren voor zijn pensionering werkte hij als historicus in Utrecht. Van zijn hand verschenen diverse publicaties over lokale en regionale geschiedenis en over immaterieel cultureel erfgoed. Als stadsgids van 's-Hertogenbosch geeft hij rondleidingen in het Mariënburgcomplex. Voor HOVO Brabant verzorgt hij cursussen over de geschiedenis van Brabant van de zestiende tot en met de achttiende eeuw.

Literatuur en verantwoording

Bijlage

Het 'Overzicht bewoners van Lanschot Stichting (1894-1957)' is opgenomen in de Bossche Encyclopedie (geraadpleegd 15 januari 2024).

Archieven

NL-HaNA, Nationaal Archief, Den Haag

- Archief van de Kanselarij der Nederlandse Orden, 1815-1994

NL-HtBHC, Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch (BHC)

- Familie Van Lanschot, 1294-1982
- Memories van successie kantoor 's-Hertogenbosch, 1818-1927

NL-HtsSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch (SA)

- Ambtenaar van de burgerlijke stand en bevolkingsregisters van 's-Hertogenbosch, 1811-1985 (BS 's-Hertogenbosch)
- Notarissen met standplaats 's-Hertogenbosch, 1475-1905, 1916-1935 (NH)

NL-AgaENK, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven te Sint-Agatha (ENK)

- Archief Sociëteit van JMJ (ASJMJ)

Heemkundekring De Kommanderij van Gemert

- Bidprentjesverzameling Gemert

Literatuur

ANDEL, K. VAN EN M. VAN DEN BERG, 2012: *Mariënburg klooster tussen Dieze en Dommel* ('s-Hertogenbosch)

DONKERS, G. EN T. JANSSEN, B. SUBELACK, T. VOGEL, 2020: *Twee eeuwen dienstbaar en barmhartigheid. Congregaties en orden in de 19e en 20e eeuw in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch)

DRIESSEN, A. EN G. VAN DEN VEN, 2015: *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie 1822-1962* (Hilversum)

GOVERS, F., 1972: *Het Geslacht en de Firma F. van Lanschot, 1737-1901* (Tilburg)

HENKES, B., 1995: *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam)

KINGMA, V., 2018: *Traditie in beweging. Nederlandse hofjes in de periode 1800-1940* (Den Haag)

SLIPHORST, T., 2020: *Verbonden levenslopen. Sociale ongelijkheid en kindersterfte binnen Bossche deelbuurten, 1814-1903* (proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen)

SLIPHORST, T., 2022: 'Gevolgen van sociale ongelijkheid in 's-Hertogenbosch (1814-1903). Casestudy bouwblok 5.3', *Silva, Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch*, jrg. 3, nr. 3, 13-22.

WASSINK, J., 1988: 'De Volksmissie in Weert in 1836', Weert in woord en beeld. Jaarboek voor Weert, 25-33.

WASSINK, J., 2023: 'Een oudedagsvoorziening avant la lettre. Portret van de Van Lanschot Stichting (1894-1957)', *Silva, Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch*, jrg. 4, nr. 3, 8-23.

WIT, P.P.M.J. DE, 1995: *Waar het visioen ontbreekt, verwildert het volk. 100 jaar katholiek onderwijs in 's-Hertogenbosch, 1895-1995* (twee delen, Tilburg)

Websites

- bossche-encyclopedie.nl
- erfgoedshertogenbosch.nl
- nationaalarchief.nl
- vijfeeuwenmigratie.nl

Wonen in een bollenveld

De weg naar experimentele woningbouw
in de jaren zeventig en tachtig

Gezicht op de bolwoningen in 's-Hertogenbosch, circa 1990 (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0049672).

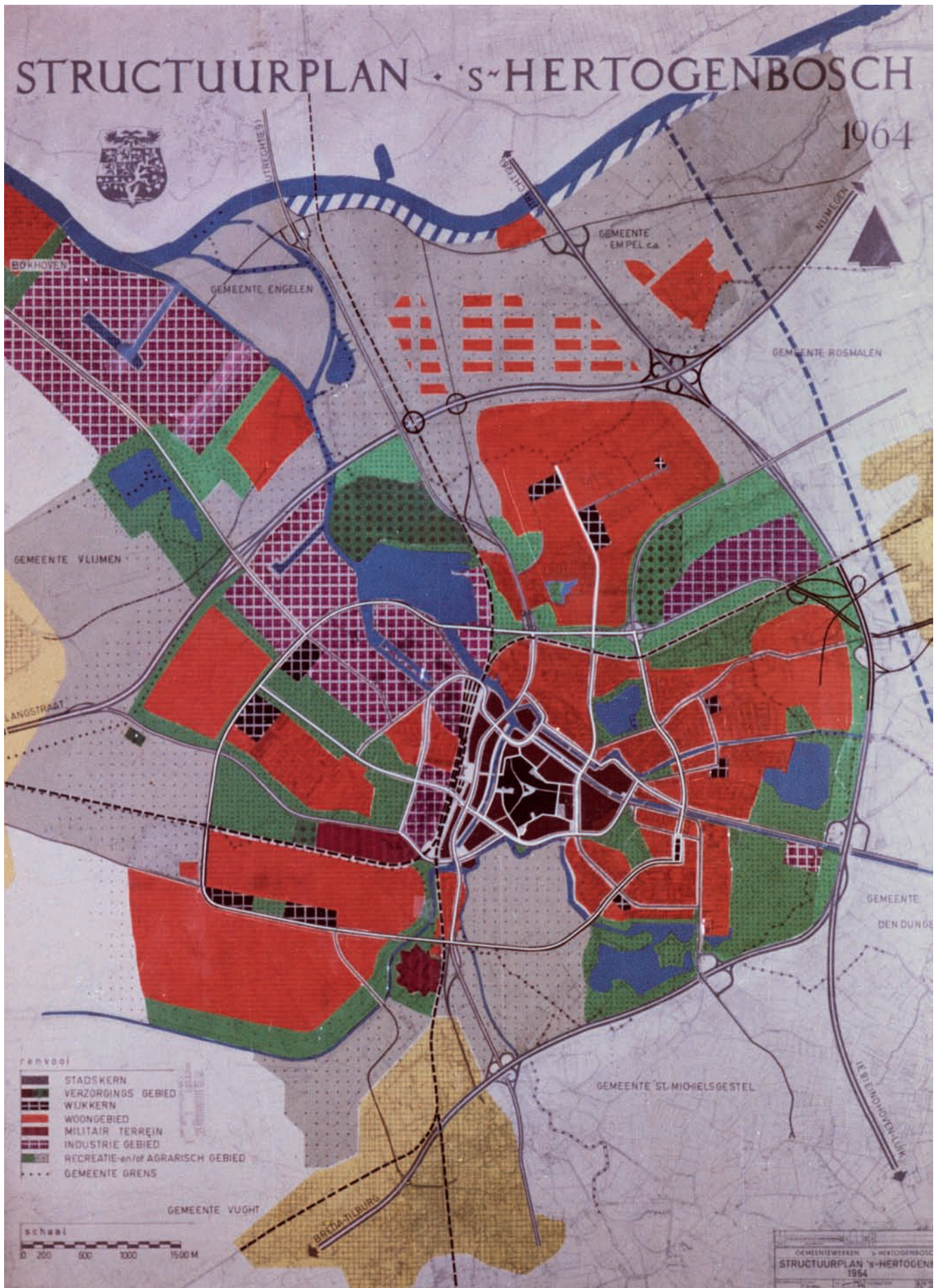
Annalies de Graaf

In januari 1984 startte in uitbreidingswijk Maaspoort de bouw van vijftig bolwoningen in opdracht van het toenmalige Gemeentelijk Woningbedrijf. Een unieke bouwopdracht die goed paste in de context van zijn tijd, maar waaraan een bewogen geschiedenis voorafging. Door recent uitgevoerd onderzoek is dit laatste nog duidelijker geworden. Gedurende het gehele traject, van concept tot bewoning, was er discussie rond de vraag: is dit nu echt het woonproduct waar we als samenleving aan toe zijn? In dit artikel wordt de totstandkoming van de bolwoningen belicht. Hoe was de weg van plan naar realiteit? Welke rol speelde Ton Lensen, toenmalig wethouder van de gemeente 's-Hertogenbosch? Intussen bleef ontwerper Dries Kreijkamp een rotsvast geloof houden in zijn bolwoningen als ultiem woonconcept.

Eeuwenlang groeide 's-Hertogenbosch organisch, binnen de stadsmuren. De overkluisingen over de Binnendieze zijn daar nog getuige van. Een duidelijk voorbeeld hoe inbreiding en optimaal ruimtegebruik in de middeleeuwen plaatsvond. Pas na opheffing van de vestingstatus in 1874 kreeg de historische stad uitbreidingsmogelijkheden buiten de vestingmuren. Vanaf dat moment groeide 's-Hertogenbosch gestaag en planmatig. In de jaren zeventig was Maaspoort de volgende uitbreidingswijk, waarmee geanticipeerd werd op de groeiende behoefte aan woningen in de stad.

Grootse koers

In 1964 werd met het structuurplan voor 's-Hertogenbosch een grootse koers ingezet voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, geheel conform de tijdgeest.

Kaart van het structuurplan 's-Hertogenbosch, 1964 (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0085463).

Het braakliggend terrein waarop de bolwoningen gebouwd gaan worden, 1984 (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0049629).

Maaspoort werd daarin al in abstracte blokjes weergegeven en de infrastructuur flink opgeschaald. In dat plan kreeg de A2 vorm, met de oostwaartse verlegging van de Rijksweg 26 (dat was dé noord-zuidverbinding die dwars door de stad liep). Ook werd een oost-west snelwegverbinding ingetekend, de zogenoemde Maasroute. In 1971 was de annexatie van de gemeenten Engelen en Empel & Meerwijk een feit en werd uitbreiding van de stad in noordelijke richting logisch en mogelijk. Tussen de dorpen Engelen en Empel werd op structuurplannen de komst van een nieuwe wijk meer en meer zichtbaar. De sprong over de A59 werd gewaagd met het intekenen van het nieuwe stadsdeel Maaspoort, ingeklemd tussen de oude Rijksweg 26, de A2, de A59 en de Maas.

De hoofdopzet van de wijk kwam tot stand via een prijsvraag in 1974. De bewoners kregen inspraak bij de besluitvorming. Rondom de nieuwe zandwinplas – de Noorderplas – werd een structuur van lobben bedacht, om op die manier landschappelijke elementen van groen en water diep de wijk in te laten komen.¹ De bouw van de wijk verliep in vijf fasen. Er werd gestart met de oostelijk gelegen lob, met de buurten Lokeren en Maasstroom. Tussen deze buurten in kwam een slingerende vijver, alsof het een natuurlijk beekdal was, met een ruime strook grasveld als onderdeel van de geplande groenstructuur. Het is in deze open ruimte waar pas op een later moment de vijftig bolwoningen werden geprojecteerd. De bolwoningen maakten namelijk aanvankelijk geen onderdeel uit van het stedenbouwkundig plan.² Dat ze hier kwamen ging niet zonder slag of stoot. Pas recent kwam aan het licht dat het er vijftig op één locatie zijn geworden, in plaats van kleinere aantallen op meerdere locaties.

¹ Zandwinplassen werden gegraven om de metershoge ophogingen te realiseren waarop gebouwd kon worden.

² BBA 2021, 15-18.

Experimenteren in een tijd van monotone bouw

Als reactie op de voornamelijk op kwantiteit gerichte woningbouwprojecten ten gevolge van de naoorlogse woningnood, riep de toenmalige minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, W.F. Schut, in 1968 het programma Experimentele Woningbouw in het leven. Het doel van dit programma was om vernieuwingen in de volkshuisvesting en woningbouw te stimuleren. Er moest een grotere variatie komen in de visuele en functionele vormgeving van woningen, en meer aandacht voor de woonomgeving. Op deze manier konden nieuwe of innovatieve mogelijkheden in de woningbouw worden verkend en beproefd. Het was bedoeld om de eentonige bouw voor 'de gemiddelde bewoner' te doorbreken en interessante projecten een steuntje in de rug te geven middels subsidie. Men hoopte daarbij dat deze projecten opvolging zouden krijgen op andere plekken in het land, maar dan zonder subsidie.

Het overzichtswerk 'Experimentele woningbouw' van Barzilay, Ferwerda en Blom (2018).

Kubuswoningen in Helmond, ontworpen door Piet Blom, opname uit 2006 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, foto nr. 523811).

De vernieuwingen konden betrekking hebben op de woning zelf, de woonvorm of de woonomgeving. Het experimentele moest gericht zijn op de indeling, woon-technische uitrusting, architectonische verschijningsvorm ofwel een vernieuwende constructie.³

Dit programma was kenmerkend voor zijn tijd, waarin andere gedachten opkwamen dan alleen het bouwen in rigide woonstructuren. Met 'het verhaal van een andere gedachte' vestigde Aldo van Eyck de aandacht op de betekenis van de historisch gegroeide stad en het belang van de 'menselijke maat'.⁴ In de woningbouw kwam de sociale context prominenter in beeld. Meer gericht op gebruik, beleving en flexibiliteit, ook ten aanzien van de woonomgeving.⁵ En de koers ging naar meer inspraak voor bewoners, waaraan dus ook bij de planopzet in de Maaspoort invulling werd gegeven. Deze opkomende ontwikkeling in het redeneren vanuit de menselijke maat paste helemaal bij de overtuiging van Dries Kreijkamp, de ontwerper van de bolwoningen. Hij plaatste de mens volkomen centraal bij het bedenken van het meest aangepaste woonconcept.

Planbeoordeling

Gedurende de looptijd van het programma zijn er vermoedelijk meer dan 344 plannen ingediend bij de 'Advies-

³ Barzilay e.a. 2018, 20.

⁴ Belangrijke Nederlandse architect, actief in de tweede helft van de twintigste eeuw. Hij was een invloedrijke vertegenwoordiger van het structuralisme. Deze stroming kenmerkt zich door gebouwen met een geometrische structuur, samengesteld uit vaak kleine eenheden die gerelateerd zijn aan de menselijke maat. Het structuralisme was een reactie op de CIAM-gedachte, die was gericht op het functionalisme.

⁵ Barzilay e.a. 2018, 10.

commissie Experimentele Woningbouw'. De commissie verzorgde de planbeoordeling en gaf het benodigde stempel 'predicaat' uit. Indien een plan was geprediceerd konden gemeenten voor dat betreffende plan vrijstelling verlenen voor bepaalde voorschriften vanuit de bouwregeling. Naast een financiële impuls was het essentieel dat buiten het wetgevende en lokale kader gebouwd mocht worden, anders was het vaak onmogelijk om tot uitvoering te komen.

In totaal ontvingen 87 plannen een predicaat voor uitvoering. De projecten moesten uit minimaal 10 en maximaal 300 woningen bestaan. In de beginperiode werd er een bedrag van 3000 gulden per woning verstrekt, in 1977 werd dit verhoogd naar 5000 gulden. Bekende voorbeelden in het land zijn Kasbah in Hengelo en de Boomwoningen (ook bekend als de paalwoningen) in Helmond, beide van de hand van architect Piet Blom en in 1972 opgeleverd.⁶ Een ander bekend project in Zwolle, Onder de Bogen van Aldo van Eyck en Theo Bosch, is tussen 1970 en 1975 gebouwd.

Uiteindelijk zijn er 64 plannen uitgevoerd onder de vlag van deze regeling, maar de bolwoningen horen daar niet bij. Begin jaren tachtig werd de regeling in verband met bezuinigingen op de overheidsuitgaven vrij plotseling stopgezet. Omdat men de doelstelling van 'ruimte geven aan experimenteren en vernieuwen' nog steeds onderschreef, kwam er in 1982 opvolging middels de oprichting van de Stuurgroep Experimentele Volkshuisvesting (SEV). De Adviescommissie Experimentele Woningbouw hevelde nog één plan over naar de SEV, aangezien dit al in een vergevorderd stadium van voorbereiding verkeerde. Dát was het plan voor de vijftig bolwoningen in 's-Hertogenbosch.⁷

Vanwege de bezuinigingen wijzigde het experimentenbeleid van koers. De SEV was niet langer gericht op het subsidiëren van concrete woningbouwplannen. De focus werd verlegd naar het coördineren en begeleiden van initiatieven die binnen de actuele thema's van de volkshuisvesting pasten en raakten aan brede maatschappelijke onderwerpen. De ruim geformuleerde themavelden waren: 'vergroting van de betrokkenheid van bewoners' en 'verbetering van de relatie kosten-kwaliteit'. Dit was nog niet zo eenvoudig. Er was nog geen enkele ervaring met een experimentenbeleid dat zich richtte op het volledige volkshuisvestingsproces: van initiatief via planvoorbereiding, planuitvoering, toewijzing, beheer, onderhoud en verbetering tot aan sloop. Al werkend en discussiërend werd de precieze lijn van de SEV vormgegeven. Het was een experiment op zich.⁸

⁶ Hiddema 1984.

⁷ Barzilay e.a. 2018, 8, 37 en 38.

⁸ SEV 1985.

Ontwerper Dries Kreijkamp

De bedenker van de bolwoningen is André Peter Arnold (Dries) Kreijkamp, in 1937 geboren in Tegelen en in 2014 overleden in 's-Hertogenbosch. Kreijkamp volgde meerdere kunstgerelateerde opleidingen en startte in de jaren zestig met het ontwikkelen van 'bolvormen' in de Koninklijke Nederlandse Glasfabriek in Leerdam, waar hij ze van kristal maakte.⁹ De bol als concept voor veel zaken bleef de Limburger gedurende zijn hele leven fascineren. De bol als woonvorm was voor hem het meest prominent. Het vormde voor hem de essentie voor de mens, of het leven zelf. Zijn filosofie luidde: 'We komen als mens uit de baarmoeder, we maken ronde bewegingen en we leven op een aardbol die rond is, dus ligt het voor de hand dat we ons thuis voelen in een ronde omgeving. De bol is een organische en natuurlijke vorm. Ook de hollen en nesten van dieren hebben ronde vormen. Logisch, want een bolvorm is een zelfdragende constructie en er is veel minder bouw materiaal voor nodig dan voor een vierkant.'¹⁰

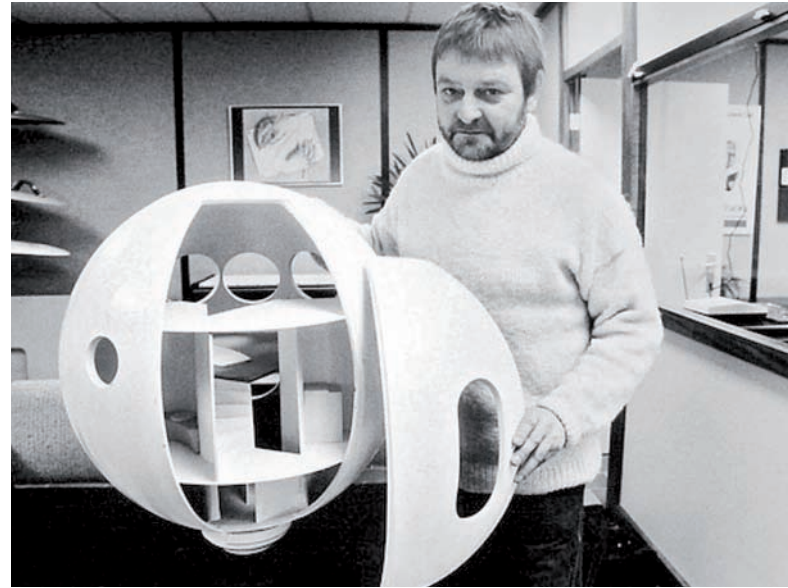
In 1965 bouwde Kreijkamp in Denemarken zijn eerste prototype van een bolwoning, in hout en aluminium. Ook gedurende zijn studie aan de Technische Hogeschool in Delft, waar hij in 1970 afstudeerde, was hij gefascineerd door de gegevens van de bolwoning. Zijn overtuiging was dat de bolwoning milieuvriendelijk, energiezuinig en bijna onderhoudsvrij was, goedkoop en goed in serie prefab te produceren. Maar op de eerste plaats: de meest natuurlijke vorm om in te wonen.

Experimenteren met prototypes

Na een verblijf van enkele jaren op Curaçao pakte Kreijkamp in 1977 zijn plan verder op om de bolwoning als concept ingevoerd te krijgen in de woningbouw. Achter op zijn erf in Vlijmen maakte hij in de loop der tijd drie prototypes. Ze werden uitgevoerd in een gewapende

⁹ <https://www.dearchitect.nl/121608/bedenker-bolwoning-dries-kreijkamp-overleden> (geraadpleegd 15-01-2024).

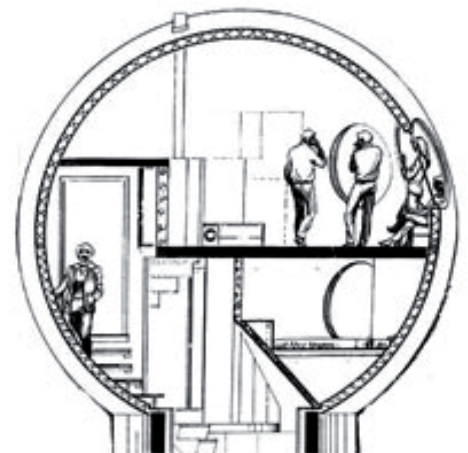
¹⁰ <https://www.bolbewoners.nl/wiki/Filosofie.html> (geraadpleegd 14-02-2024).

Dries Kreijkamp (1937-2014) met een maquette van zijn bolwoning, niet de variant die in de Maaspoort is gebouwd, jaartal onbekend (bron: www.bubblemania.fr).

kunststof, genaamd: glasvezelversterkt polyester (GVP).¹¹ Kreijkamp had een speciale constructiewijze voor de bol bedacht, die rationeel en fabrieksmatig uitgerold kon worden en in enkele dagen op de bouwplaats in elkaar gezet en afgebouwd. Hij noemde zijn concept in feite 'het antwoord op de duurder wordende traditionele bouw en meest efficiënt, ergonomisch en energiezuinig'. Voor de bouwwijze van de bolwoning waren slechts twee mallen nodig: één gebogen element die voor te stellen is als een gebogen surfplank en één ronde, bolvormige mal. Van de gebogen elementen waren er acht nodig om de bol te vormen; van de bolvormige twee, namelijk voor de afdichting aan de boven- en onderzijde. De gekozen sandwichconstructie was volgens Kreijkamp zelfdragend. De isolatielaag bestond uit hard polyurethaanschuim en zat direct tussen de buiten- en binnenlaag van het GVP. De randen van de aan elkaar te bevestigen gebogen elementen bleven zichtbaar. Aan de bovenzijde ontstond een

¹¹ Wulkan 1970, 230 en 237.

De bolvorm als meest logische en natuurlijke vorm om in te wonen (bron: www.bolbewoners.nl).

Halve bol met ronde vensters, bovenste helft van een van de prototypes (foto: Ronald Stenvert, rapport BBA (2021), 29).

opening, bedoeld en gebruikt voor het plaatsen van een metalen sluitring met pijp voor een vorm van energiezuinige luchtverwarming met trek (draaikap).¹² Met deze uitwerking klopte de ontwerper bij verschillende ministeries aan voor subsidiëring van zijn woonconcept.¹³ Het moest een andere kijk geven op het idee van wonen en de woningbouw: vernieuwend en innovatief, zowel in concept als in bouwmethodiek. Kreijkamp zag zelfs een toekomst voor de gestapelde bouw. De bollen zouden dan in een open structuur moeten worden geplaatst, als in ronde rasters.

Ten aanzien van de bouwmethodiek bleken er intussen grote nadelen te kleven aan het gekozen bouw materiaal. Polyester is brandgevaarlijk en het materiaal werd niet langer gezien als een interessant alternatief voor de gebruikelijke materiaaltoepassingen in de woningbouw. Reeds in de jaren zestig werden de gevaren voor brand benoemd, zeker bij vrijwel volledige constructies van polyester. Daarbij werden in de loop van de jaren zeventig vraagtekens gezet bij de mogelijkheden voor grootschalige toepassing van kunststoffen in de Nederlandse bouw. TNO wees tevens op de beperkte productiecapaciteit en op de bouwkosten: die zouden een veelvoud zijn van de kosten van huizen gebouwd met conventionele bouwmaterialen.¹⁴ Daaropvolgend werd de weerstand tegen de toepassing van kunststoffen steeds groter vanwege de gevolgen voor het milieu. Uiteindelijk kreeg kunststof vooral een voornaam plek in de bouw als ondersteunend bestanddeel in bouwmaterialen.¹⁵

¹² BBA 2021, 25-29.

¹³ Dries Kreijkamp probeerde bij zowel het ministerie van Economische Zaken (EZ) als bij het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO, later VROM) financiële ondersteuning te krijgen. Beide ministeries waren niet onmiddellijk overtuigd van het concept, het innovatieve karakter en de haalbaarheid.

¹⁴ Ook vanwege het fors duurder worden van aardolie door de oliecrisis in 1973 bleek de inzet van GVP niet langer rendabel.

¹⁵ Schot e.a. 2003, 231 e.v.

Experiment Fokker: Instant Home

Vanaf begin jaren zestig experimenteerde vliegtuigbouwer Fokker al met het maken van geheel industrieel te produceren woningen, volledig van kunststof (in het voor hen bekende en veel toegepaste GVP). Fokker dacht namelijk dat de productie van militaire vliegtuigen zou teruglopen. Met hun specialistische kennis vanuit de vliegtuigindustrie leek dit een interessante stap. In 1963 werd een eerste prototype van Instant Home gebouwd. De technisch directeur en zijn vrouw namen er hun intrek om de woning te testen. Later ontwikkelde Fokker kleinere, koppelbare modules van 5,70 bij 5,70 meter voor grootschaliger gebruik in de woningbouw. Dit systeem, bestaande uit een staalskelet waar de modules in werden geschoven, kreeg in 1974 het predicaat Experimentele Woningbouw en werd gesubsidieerd door het ministerie van Economische Zaken. Intussen was de oliecrisis van 1973 een grote tegenslag voor de toepassing van kunststof in de bouw. Het materiaal werd duur en beperkt leverbaar, omdat grondstoffen als aardolie niet langer 'zonder meer' en 'betaalbaar' beschikbaar waren. Kunststof werd zo minder aantrekkelijk voor de (massa)woningbouw.¹⁶ Fokker trok er vervolgens zelf de stekker uit, omdat het een grote opdracht binnenhaalde voor de bouw van F-16's en volledig terugging naar de kernactiviteiten.¹⁷ Dat was voor Fokker mogelijk een *lucky break* met de plotse negatieve ontwikkelingen rond de toepassing van polyester als bouw materiaal in de woningbouw.

Proefmodel van de Instant Home van Vliegtuigenfabriek Fokker, 1963 (foto uit: S. Duisters, Kunststof Dromen, 2023).

¹⁶ Duisters 2023.

¹⁷ Van den Boomen 2002.

Architect met lange adem

Door de bouwwijze zoals die van de prototypes van Dries Kreijkamp ging dus een streep. De no-go voor het gebruik van polyester als hoofdbestanddeel voor de constructie bracht Kreijkamp echter niet van zijn stuk. Hij bleef doorzetten op de verdere ontwikkeling van zijn woonconcept en het samenstellen van een goede materiaaltoepassing om de bolwoningen toch geïntroduceerd te krijgen in de woningbouw, zijn grote doel. Zijn overtuiging dat bolwoningen de ultieme woonvorm waren, en dat ze groot-schalig moesten worden uitgerold, bleef onverminderd sterk. Hij had daarin een zakelijk partner gevonden, Peter Mes, die hem van advies voorzag en ondersteunde in de weg naar realisatie. De twee heren trokken alle registers open om partijen geïnteresseerd te krijgen. Met hun uitgewerkte en bijzonder overtuigende verhaal klopten ze aan bij verschillende overheden en bij partijen in de bouw en de toeleverende industrie. Ze schreven vele gemeenten aan om een locatie los te krijgen. Ze zochten zeer actief de publiciteit en probeerden landelijk en internationaal de aandacht te trekken.

Dit charmeoffensief werd door hen volledig ingezet toen eind jaren zeventig de oplossing voor een goed toepasbaar bouw materiaal werd gevonden in samenwerking met de industrie. Het chemiebedrijf DSM had een bouwdivisie die zich met innovatie van bouwmaterialen bezighield. Met de toepassing van nieuwe kennis en technologie zette men een stap voorwaarts in het realiseren van cementversterkende producten. Daar werd onder andere het Polymeren GlasvezelVersterkt Cement (PGVC) ontwikkeld.¹⁸ Toen men toe was aan de exploitatie van deze nieuwe producten stichtte DSM-bouw, samen met een dochteronderneming, in 1979 het bedrijf Forton BV op.¹⁹ Deze technologische ontwikkeling bleek uiteindelijk een van de sleutels te zijn om tot de daadwerkelijke realisatie van de bolwoningen te komen.

Luisterend oor in 's-Hertogenbosch

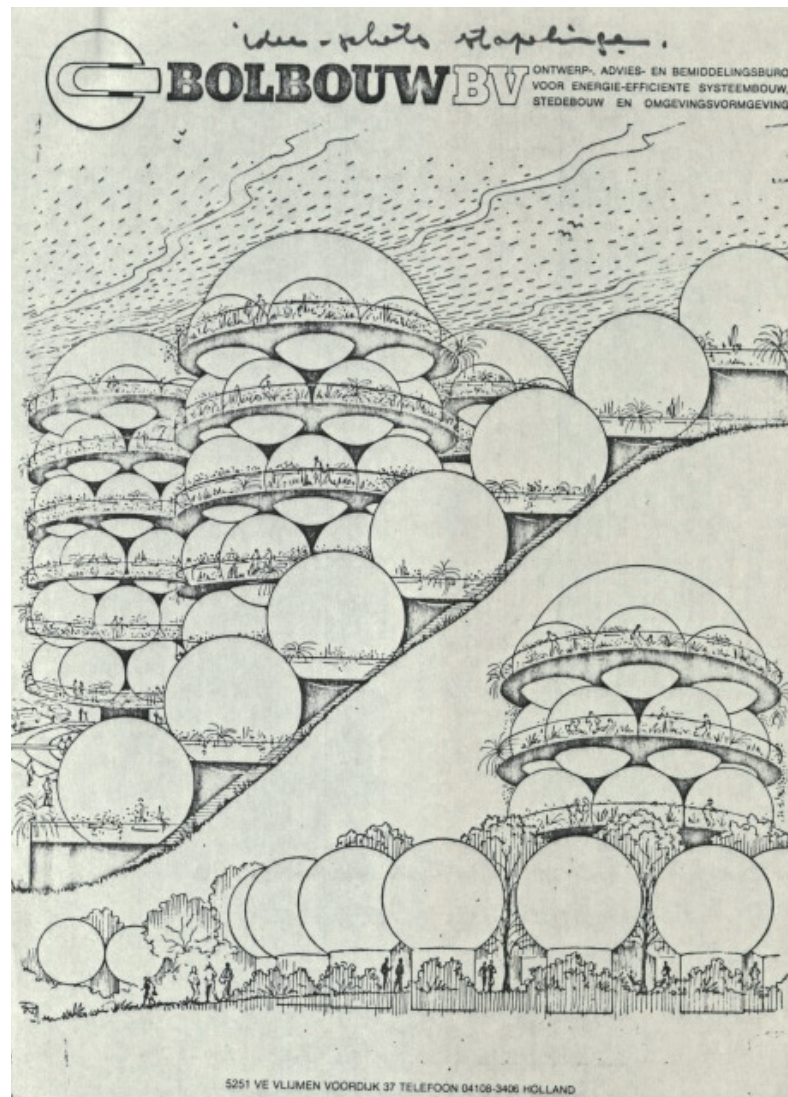
De volgende sleutel werd gevonden in 's-Hertogenbosch. Na ruim tien jaar met de uitrol van zijn plannen voor de bolwoningen bezig te zijn geweest, kwam Dries Kreijkamp rond 1978 in contact met de gemeente 's-Hertogenbosch. Hij vond een luisterend oor bij de Bossche wethouder voor Volkshuisvesting, Ton Lensen, van 1974 tot 1985 wethouder in deze stad.²⁰

Uit recent uitgevoerd onderzoek is zeker te stellen dat zonder de inzet van wethouder Lensen de bolwoningen er niet waren gekomen. Diverse notities, collegevoorstellen

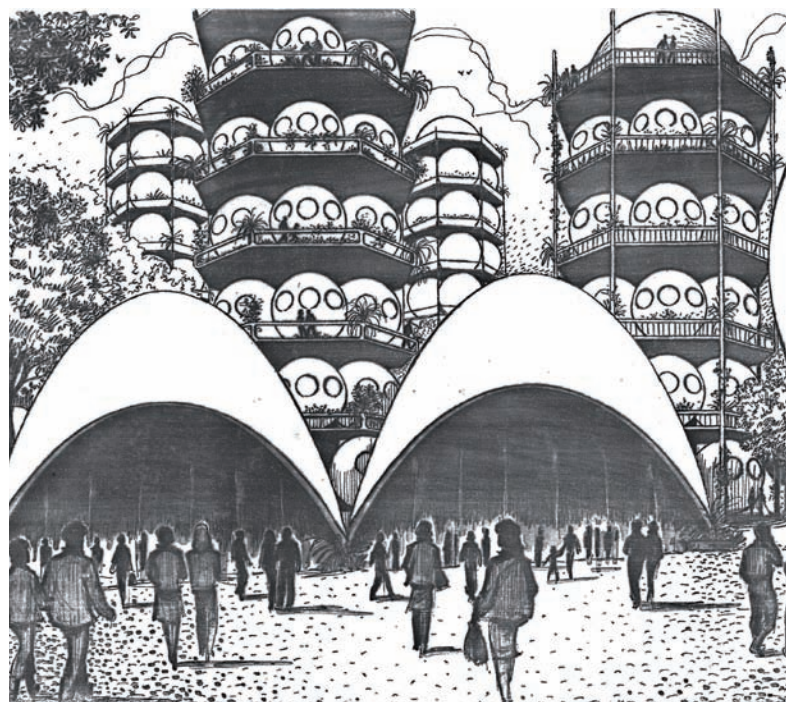
¹⁸ Internationaal ook bekend als: Glass Fiber Reinforced Concrete (GFRG).

¹⁹ *Limburgsch Dagblad*, 17 oktober 1979.

²⁰ BBA, 31 e.v.

Boven: Kreijkamps notitie 'idee-schets stapelingen' op een tekening van gestapelde bolwoningen (Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, inv.nr. B-131797). Onder: variant op de gestapelde bolwoningen (NL-HtSA, dossier 12221).

en correspondentie maken duidelijk dat er weinig animo voor was. Dat gold zowel voor verschillende gemeentelijke afdelingen als voor de ministeries van EZ en VRO(M). De kritische reacties richtten zich op het concept zelf en op de uitvoerbaarheid, maar ook op de te kiezen bouwlocatie in 's-Hertogenbosch. Er waren locaties in beeld die al een bestemming hadden gekregen voor woningbouw in de vrije sector, of bedoeld waren voor het realiseren van maatschappelijke voorzieningen. Het riep vragen op om daarvan af te wijken voor de bouw van bolwoningen. Men vond het niet gepast een locatie voor maatschappelijke voorzieningen op te geven. Ook werd men geconfronteerd met minder grondopbrengsten als de locaties niet werden uitgegeven voor woningbouw in de vrije sector. Deze kavels waren gepland in Maaspoort en daar was inmiddels sprake van het steeds moeilijker sluitend krijgen van de exploitatie voor het gehele plangebied. Een tegenvaller met minder opbrengsten kwam niet gelegen. Deze interne kwestie en de noodzakelijk afwaardering van de grondprijs bij de inzet van de gronden voor bolwoningen maakte veel los. Er werd enerzijds geredeneerd vanuit de (gebruikelijke) toepassing van de geldende m²-prijs voor een sociale huurwoning, anderzijds vanuit de oorspronkelijk ingecalculerde grondprijs.²¹

Niet eerder is in onderzoeken naar voren gekomen dat er in 's-Hertogenbosch aanvankelijk drie locaties in beeld waren voor de bouw van de bolwoningen en dat het de bedoeling was om ze te projecteren op twee locaties. Bijvoorbeeld tweemaal 25 woningen, of eenmaal 32 woningen en eenmaal 18 woningen, zo werd besproken. Voor een locatie aan de Rompertsebaan, tegenover het Cementrum, waren al twee stedenbouwkundige varianten getekend voor de inpassing van 29 of 30 bolwoningen. Dit betrof de locatie die was gepland voor de bouw van maatschappelijke voorzieningen.²² Waarom ze hier uiteindelijk niet zijn gebouwd, is niet met zekerheid te zeggen. Toch vanwege het verliezen van de oorspronkelijk geplande bestemming? Of was het vanwege een te hoge geluidsbelasting van de Rompertsebaan?

In Maaspoort waren twee locaties in beeld voor de bolwoningen, 'deelgebied H-oost' en 'deelgebied G-oost'. Op beide locaties waren aanvankelijk bouwkvelds voor de vrije sector ingetekend. De grondprijddiscussie hield zeer lang aan en leidde ertoe dat er voor het laatste stukje afwaardering van de grondprijs financiële compensatie moest komen vanuit het gemeentelijke volkshuisvestingsfonds. Het is niet uitgesloten dat men uiteindelijk een optimalisatieslag heeft gemaakt en besloot om alle te bouwen woningen op één locatie te projecteren.

²¹ NL-HtsSA, notities en correspondentie in archiefstuk 12221.

²² NL-HtsSA, tekeningen, notities en correspondentie in archiefstuk 12221.

Wethouder Ton Lensen (midden) tijdens een ontmoeting met prins Claus, 24 juni 1980 (NL-HtsSA, fotocollectie, nr. 0012112).

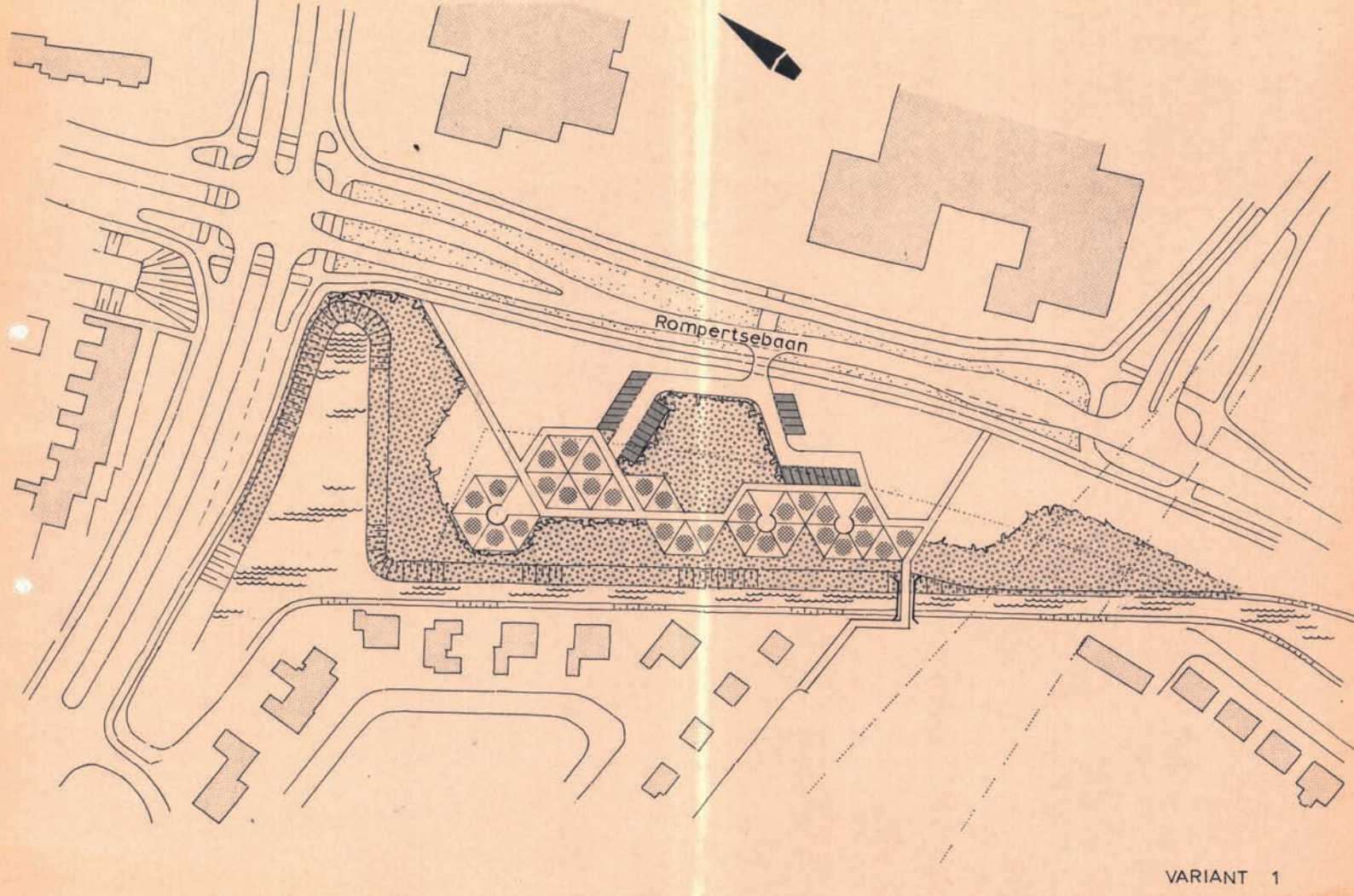
Er moesten namelijk minimaal vijftig bolwoningen worden gebouwd om de ontwikkel- en voorbereidingskosten voor seriebouw te kunnen dragen. Eigenlijk had de aannemer voor de omslag van deze kosten gerekend met de bouw van 200 bolwoningen. Voor de overige 150 woningen werd ingezet op realisatie in andere gemeenten, die inmiddels ook interesse hadden getoond.²³ Om het experiment daadwerkelijk te laten slagen werd dus uitgegaan van de bouw van alvast vijftig woningen in 's-Hertogenbosch, in de hoop dat de andere gemeenten snel volgden.²⁴ Deelgebied H-oost in Maaspoort werd dus de plek, gelegen tussen de buurten Lokeren en Maasstream.

Aanhoudende discussie

In de periode 1980-1983 is er binnen de gemeente veel discussie over de bolwoningen. Diverse afdelingen waren betrokken bij het spraakmakende project. Er bestonden grote twijfels bij het realiteitsgehalte van het bolwoning-concept. Dat werd gevoed door het feit dat veel zaken nog niet tot in detail waren uitgewerkt door de initiatiefnemers, zowel met betrekking tot het bedachte energiezuinige verwarmingssysteem als ten aanzien van belangrijke bouw- en milieutechnische zaken. Ook al hoefde het plan niet aan alle formele bouwregelgeving te voldoen vanwege het experimentele karakter, de woningen moesten straks wel veilig zijn. Dit had onder meer tot gevolg dat de oorspronkelijk bedachte bouwwijze op het laatste moment ingrijpend moest worden aangepast. De afdeling Bouw- en Milieutoezicht kwam namelijk tot de conclusie dat de gekozen bouwwijze helemaal niet zo innovatief was. Er was geen sprake van een zelfdragende constructie, maar van houtskeletbouw.

²³ De gemeenten Rotterdam, Almere en Maastricht waren serieus geïnteresseerd.

²⁴ Er werd eigenlijk ingezet op een bouwstroom van 400 woningen per jaar, en dan zouden de woningen ook substantieel goedkoper kunnen worden neergezet.

Variant 1 voor de stedenbouwkundige inpassing van de bolwoningen aan de Rompertsebaan 1980 (NL-HtSA, dossier 12221).

Het enige innovatieve was de buitenschil van PGVC. De toepassing van houtskelet was niet acceptabel in verband met brandgevaar. Verder had men twijfels of het concept wel zo comfortabel en ergonomisch was. De functie-indeling in de woning is nogal 'dwingend' en laat geen ruimte voor flexibiliteit. Het netto-woonoppervlak bleek ook een stuk kleiner dan de gepresenteerde 55 m².

Daarentegen werd wel ingezien dat het interessant was te weten of dit woonconcept zou aanslaan bij een- en tweepersoonshuishoudens die normaal gesproken zijn aangewezen op onzelfstandige wooneenheden of de zogenaamde standaard HAT-eenheden.²⁵ Ook al was de geplande huurprijs van fl. 395 voor sociale begrippen aan de hoge kant, de lage maandelijkse energiekosten van fl. 30 zouden dat enigszins compenseren.

Wethouder Lensen hield het roer recht en stelde in deze periode een vaste werkgroep in die gefocust bleef op de uitvoering. Die werkgroep handelde transparant en bracht geregeld verslag uit bij het college van B en W. Hoewel de tussentijdse bevindingen met regelmaat negatief waren, werd het college verzocht om vast te blijven houden aan

de realisatie van het bolwoningconcept. De betrokken raadscommissies werden geïnformeerd over de voortgang. Het speciaal opgerichte bedrijf Bolbouw BV van de initiatiefnemers stelde zich zeer actief op in het telkens weer uit de weg ruimen van gerezen twijfels, of het nu richting de afzonderlijke gemeentelijke afdelingen was of richting het Rijk.

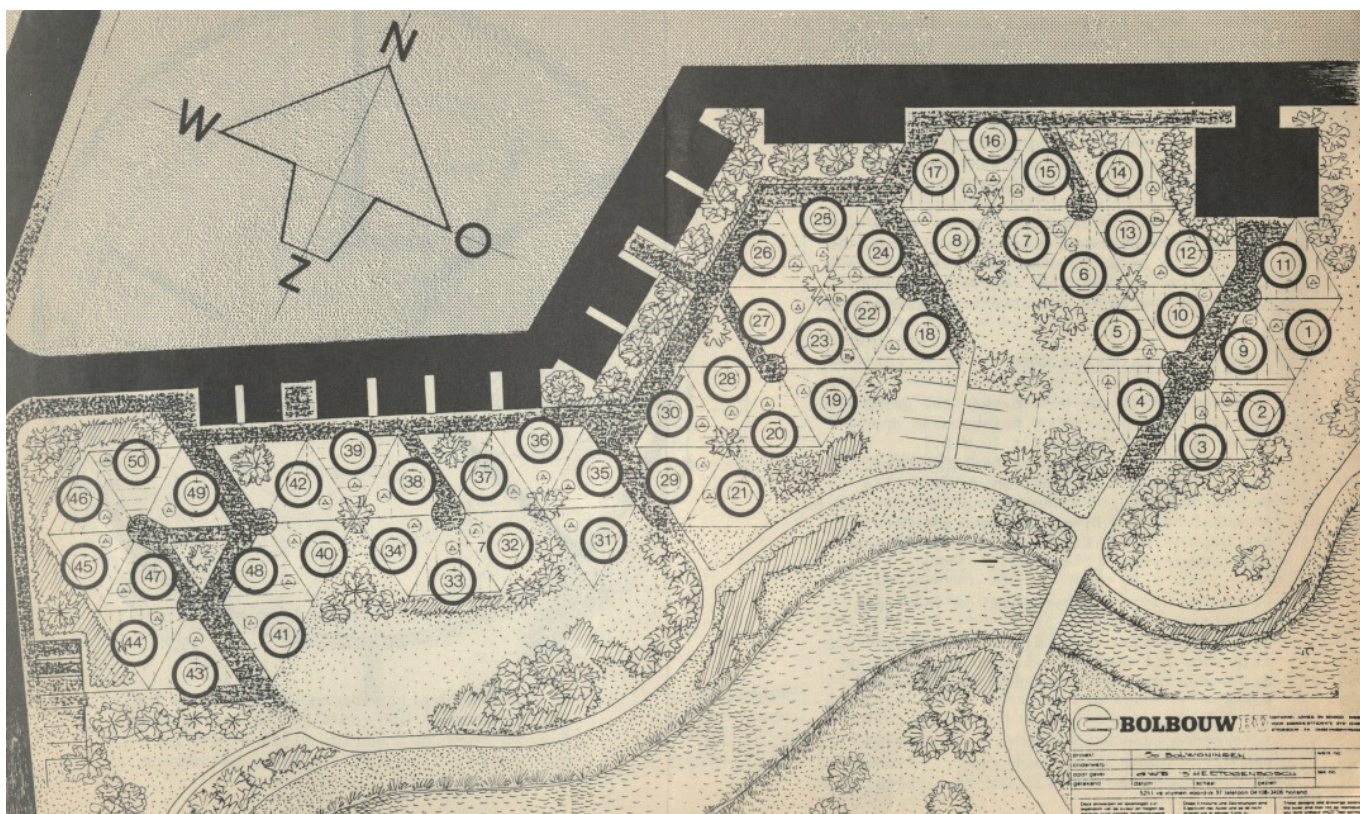
Bij het ministerie van VRO(M) wist wethouder Lensen de minister ervan te overtuigen om in te zetten op ambtelijke samenwerking, om een terugtrekkende beweging vanuit het ministerie te voorkomen. Hij bleef daar zelf zeer nauw bij betrokken. Naast de twijfels over het experimentele karakter van de bolwoningen, en of het 'nu' de tijd was voor dit woonconcept, had het Rijk grote problemen met de te hoge stichtingskosten. Die moesten voor deze categorie woningen (huisvesting voor een- en tweepersoonshuishoudens) toch echt beneden de fl. 92.000 uitkomen.²⁶ Vanwege de hoge aanloopkosten voor de initiatiefnemers lukte dat nauwelijks. Beide toenmalige ministers van VRO(M), respectievelijk de heren Van Dam en Nijpels, waren van mening dat er in tijden van bezuinigingen sober en doelmatig moest worden gebouwd.

²⁵ De HAT-eenheid (ook Van Dam-eenheid genoemd) staat voor 'Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens'. Deze werd in 1975 gelanceerd door toenmalig staatssecretaris van Volkshuisvesting Marcel van Dam. De regeling werd in 1995 stopgezet.

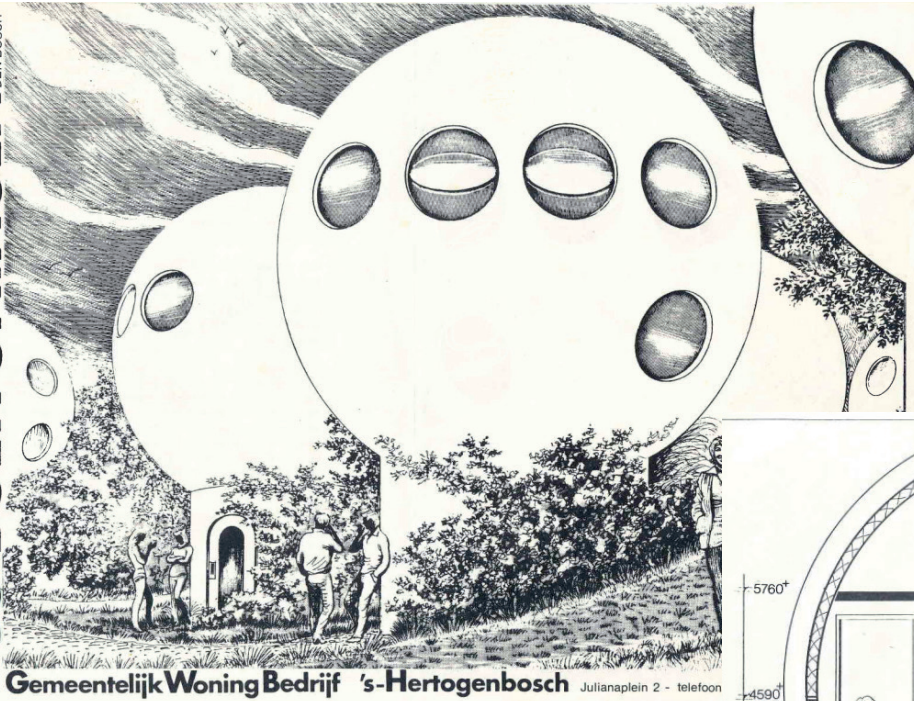
²⁶ Fl. 92.000 voor de stichtingskosten betrof al het bedrag voor de 'verruimde' regeling. Eigenlijk werd voor de bouw van HAT-eenheden uitgegaan van stichtingskosten van fl. 76.000.

Luchtopname van de bolwoningen in de wijk Maaspoort, 2023 (gemeente 's-Hertogenbosch, Geoweb).

Plattegrond met de situering van de driehoekige percelen, bolwoningen, bouwnummers en paden Maaspoort in de folder van het Gemeentelijk Woningbedrijf 's-Hertogenbosch, 1984 (Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, inv.nr. B-131797).

Gemeentelijk Woning Bedrijf 's-Hertogenbosch Julianaplein 2 - telefoon

Omslag van de folder van het Gemeentelijk Woningbedrijf 's-Hertogenbosch met het getekende aanzicht van de bolwoningen, 1984 (Erfgoed 's-Hertogenbosch).

Tekening met de doorsnede van de bolwoning in de folder van het Gemeentelijk Woningbedrijf 's-Hertogenbosch, 1984 (Erfgoed 's-Hertogenbosch).

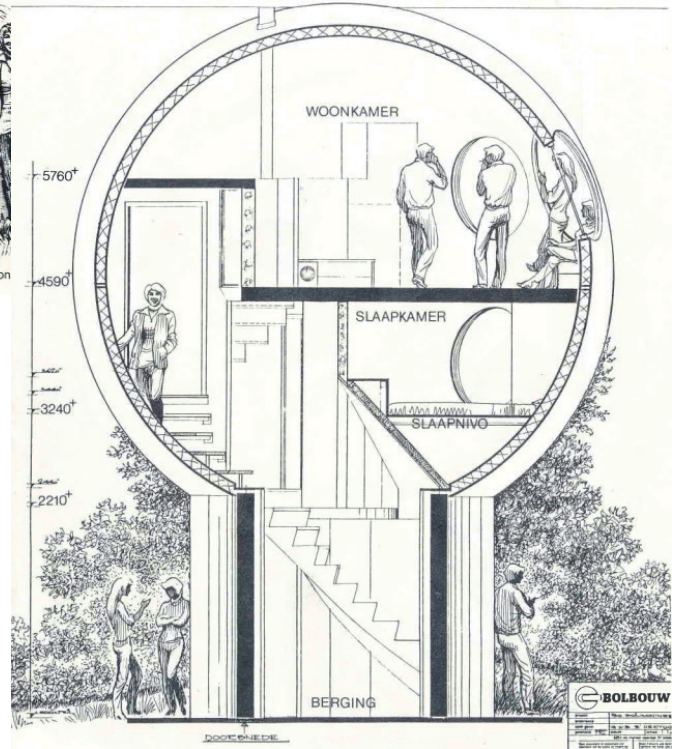
Experimenten waren nog mogelijk, maar die moesten wel het perspectief hebben dat ze binnen redelijke termijn tot de normale bouwpraktijk konden horen. Mede dankzij het nadrukkelijke advies van de SEV aan de minister stemde deze uiteindelijk in met toekenning van rijkssteun. Pas op 30 september 1983 valt de definitieve beschikking van de minister bij de gemeente op de mat en is de weg eindelijk vrij om te starten met de bouw.²⁷

Bolwoningen worden realiteit

Het Gemeentelijk Woningbedrijf werd opdrachtgever, Bolbouw BV ging de bolwoningen bouwen onder aanvoering van aannemersbedrijf BV Nederlandse Bouwmaatschappij NBM.

Zoals gezegd werd de bouwwijze aangepast aan de eisen die de gemeente minimaal stelde. Overigens verstrekte de gemeente bij de vergunningverlening veel vrijstellingen met betrekking tot allerlei bouwbeperkingen. Het was duidelijk dat met dit project echt werd ingezet op uitvoering om nu eindelijk ervaring op te gaan doen met dit nieuwe woonconcept.

De bolwoningen lijken willekeurig te zijn uitgestrooid op de locatie, maar niets is minder waar. Ze zijn gesitueerd op driehoekige, aan elkaar geschakelde perceeltjes in het groen die in principe met zes perceeltjes een cluster vormen. Variatie hierin vloeit voort uit de structuur waarin ze zijn geprojecteerd en het totaal aantal woningen. De kleine tuintjes zijn privé, alleen gemarkeerd met piketpaaltjes, en voegen zich in de (groene) omgeving van het openbaar gebied. Met deze situering, direct aan de bestaande

openbare structuur, vormt het een geleidelijke overgang van de stenige straat en woonblokken naar het openbaar groen en de slingerende waterpartij. Er zijn doorkijkjes in het gebied en de wandelpaden geven passanten de mogelijkheid er doorheen te gaan.

De woningen zijn zodanig geplaatst dat de ronde raampartijen optimaal op de zon liggen (als passieve zonnecollectoren en met ideale lichtinval) en ook zodanig dat men niet bij elkaar naar binnen kan kijken.

Met de wijziging van de bouwmethodiek bleek het niet mogelijk om de bouwsegmenten op afstand te laten maken, wat aanvankelijk onderdeel was van het concept en tevens bedoeld als een werkgelegenheidsimpuls.²⁸ Op het bouwterrein werd een halfronde bouwloods geplaatst. Hier werden de halve bollen met een diameter van 5,77 meter gefabriceerd, die werden gebruikt voor de zelfdragende constructie van de bolwoningen.²⁹

²⁷ NL-HtsSA, notities en correspondentie in archiefstukken 12221 en 12239.

²⁸ De bolwoning werd niet langer opgebouwd uit tien elementen zoals eerder in het artikel vermeld, maar uit twee halve bollen, geplaatst op een betonnen cilindervormige voet.
²⁹ BBA 2021, 35.

Bouwprincipe in beeld, 1984 (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0086657).

Hier was een ingenieus systeem voor bedacht, ook voor het omdraaien en plaatsen van de bovenste bolhelft op de onderste. De onderste bolhelft kwam op een cilindervormige voet te liggen. De vloer- en wanddelen, veertien in totaal, werden wel prefab in de betonfabriek gemaakt. Zodra de onderste bolhelft op de verhoogde voet was geplaatst, werden de betonnen delen als vaste constructie op hun plek gezet.

Op 13 januari 1984 sloeg wethouder Lenssen de eerste paal in de grond en op 21 juni dat jaar reikte hij de sleutels uit aan de eerste bewoners. Dat was voor de wethouder een gedenkwaardige dag. 'Hij voerde drie jaar campagne om de bolwoningen in Den Bosch te krijgen. Dankzij zijn niet aflatende enthousiasme slaagde hij erin om tegenstanders en twijfelaars te overtuigen van het feit dat de experimentele woningen daar konden en moesten worden gerealiseerd, en wel in de woningwetsfeer.'³⁰ Begin 1985 waren alle vijftig woningen klaar. Er was veel animo voor de woningen. Ze werden allemaal moeiteloos verhuurd, ondanks de relatief hoge huurprijs en het feit dat je urgent woningzoekende moest zijn.³¹ Tegen de verwachtingen van velen in waren de woningen meteen in trek bij de bewoners, en dat bleven ze ook. Bij de gemeente was men aanvankelijk bang voor overmatige leegstand nadat 'het nieuwe' eraf zou zijn, maar dat werd niet bewaarheid. Er is een heel aantal bewoners dat er al

³⁰ Citaat uit artikel in *Woningraad* no. 12, 17 juli 1984, 11.

³¹ 'Uit eigen beweging meldden zich al 200 gegadigden voor de bolwoningen', aldus toenmalig directeur C.J. de Jager van het Gemeentelijk Woningbedrijf. Uit: artikel in *Woningraad* no. 12, 17 juli 1984, 11.

Futuristische wandelomgeving, (bron: www.bubblemania.fr).

tientallen jaren woont. Het komt nogal eens voor dat men pas gaat verhuizen als er 'bolbaby's' worden geboren, want dan past het echt niet meer. Natuurlijk was en is er ook sprake van een sneller verloop in de verhuur. Het mag geen verrassing zijn dat het woonconcept ofwel liefhebbers kent, of dat bewoners het juist als te beklemmend ervaren.

Tegenvallers

Na oplevering van de bolwoningen kwamen er relatief snel problemen aan het licht. Er was sprake van lekkages in de schil en later ook bij de ramen, de buitenzijde van de bol werd snel vies (groene uitslag en zwarte strepen onder de ramen) en het energiesysteem (warmteterugwinning en luchtcirculatie) functioneerde niet zoals het was bedacht. De energiekosten kwamen daardoor flink hoger uit dan de vooraf begrote fl. 30 per maand. Ook vonden de bewoners de huurprijs aan de hoge kant en daar hebben ze bij het ministerie van VROM bezwaar tegen gemaakt. De bewoners vonden het niet terecht dat de relatief hoge ontwikkelkosten van het bouwconcept door het ministerie werden meegerekend in de vast te stellen huurprijs. In volgende projecten zouden de bouwkosten

Bolwoningen in aanbouw, de prefab wand- en vloerdelen zijn goed zichtbaar, de geplande slingerende vijver is al aangelegd, 1984 (NL-HtSA, fotocollectie, nr. 0086658).

zo'n 17 à 20% lager uitvallen, met als direct gevolg een lagere huurprijs. De gemeente ondersteunde dit bezwaar en had er zelf vooraf ook bij het ministerie op aangedrongen de ontwikkelkosten niet mee te nemen in de huurprijs. Tevergeefs.

Grote aantrekkingskracht

De reacties op de bolwoningen waren gemengd van aard. Veel architecten lieten zich schamper uit: ze vonden dat het vrij weinig te maken had met architectuur. De moeizame totstandkoming van de woningen en de concrete problemen die snel aan het licht kwamen, leidde ertoe dat de belangstelling vanuit andere gemeenten en vanuit het buitenland snel opdroogde. Ook in de pers klonk steeds meer kritiek door.

Het is dus bij dit ene project gebleven. Dat maakt de bolwoningen in elk geval uniek. Feit is dat ze een grote aantrekkingskracht uitoefenen op veel mensen. Al snel sinds de oplevering genereren de bolwoningen flinke bezoekersstromen, zelfs vanuit het buitenland komt men kijken. Ze namen ook een prominente plek in bij de postcard-locaties op tv tijdens het Eurovisiesongfestival in 2021. De fysieke problemen als lekkages zijn uiteindelijk door de jaren heen fundamenteel opgelost. Over de schil van de bollen is een speciale laag gekomen en de ramen zijn vernieuwd. Eens in de zoveel tijd krijgen alle bollen een schilderbeurt. In 2010 is er bij elke bolwoning een schuurtje geplaatst om het gebrek aan bergruimte te compenseren.

Conclusie van de SEV

Twee jaar na oplevering van de eerste bolwoningen bracht de SEV verslag uit aan de toenmalig staatssecretaris van VROM. Voor de SEV gaf het energiezuinige aspect de doorslag om in 1982 het predicaat Experiment toe te kennen (waarna uiteindelijk dus de rijkssteun van het ministerie van VROM werd verleend). Daarnaast waren 'de aanvaardbaarheid van de bol als woonvorm' en de toegepaste bouwtechniek voor de SEV belangrijke thema's waarnaar men vanuit het experiment nieuwsgierig was. De relatief hoge huur zat in de weg, want dat paste niet in de doelstelling van de SEV. Betaalbaarheid van huisvesting gold als een belangrijk thema. De lagere huurprijs bij toekomstige bolprojecten was wel een positief punt, aangezien dan de ontwikkelkosten zouden wegvallen.

Het energiezuinige aspect viel tegen. De woningen bleken helemaal niet zo zuinig in gebruik en dat was een domper. Met betrekking tot de bouwtechniek kon het Bouwcentrum, dat daar onderzoek naar deed, nog geen eendoordeel geven over de vraag of het toelaatbaar werd geacht om de bolwoningen in de huidige vorm in Nederland te introduceren. Eigenlijk was een tweede experiment nodig om op nog bestaande vragen een antwoord te krijgen. De bol als woonvorm kon nog niet uitvoerig worden onderzocht, omdat er op dat moment nog maar kort in de bolwoningen werd gewoond. Ze waren wel direct zeer populair en er was ook sprake van een lage mutatiegraad (weinig verloop). Bewoners spraken zich overwegend positief uit. Het uitzonderlijke en unieke

karakter van de bollen maakte ze bijzonder aantrekkelijk. Bovendien boden de bolwoningen jonge een- en tweepersoonshuishouders de mogelijkheid om over een zelfstandige en zelfs vrijstaande woning te beschikken, compleet met een tuintje. Normaliter waren zij aangewezen op onzelfstandige woonruimten.

De SEV sprak daarom in 1986 nog geen definitief oordeel uit over de bolwoningen. 'Ze wijken als fenomeen zo sterk af van de gangbare nieuwbouw in de sociale huursector, dat vergelijkingen maken moeilijk te maken zijn en bovendien ertoe leiden dat belangrijke positieve kenmerken van de bolwoningen over het hoofd worden gezien, omdat ze in referentie-objecten niet voorkomen.'³² De SEV adviseerde daarom om in 1987 onderzoek te doen naar de verhuurbaarheid, verhuismotieven en woonsatisfactie van zittende en vertrokken bewoners, plus het laten opstellen van een woontechnische en stedenbouwkundige analyse en het betrekken van de bouwtechnische aspecten bij een nieuw bolwoningproject. Ook al sprak de SEV zich nog niet duidelijk uit. Over het algemeen heerste bij de SEV sinds de oplevering al het gevoel van 'daar zitten we niet op te wachten'.³³ Het was niet de tijd voor leuke dingen. Of de aanbevolen onderzoeken zijn uitgevoerd, is niet bekend.

'Mensen moeten begeistert zijn'

Tijdens het feestelijke moment van de oplevering van de eerste vijf bolwoningen en de uitreiking van de sleutel aan de eerste bolbewoner op 21 juni 1984 vertelde Ton Lensen bij de presentatie waarom hij zich zo sterk had gemaakt voor dit bijzondere project. Zijn argumenten: de korte bouwtijd, het geringe grondgebruik, de energiezuinigheid en de toepasbaarheid in kleine aantallen, waardoor de woning ook als 'vulling' in de stadsvernieuwing kon worden toegepast. Hij vond ook dat dit futuristische project de viering van het 800-jarig bestaan van de stad in het jaar erop een extra dimensie zou geven.

Hij toonde zich wel enigszins teleurgesteld over het feit dat het aantrekkelijke aspect van de korte bouwtijd overschaduwde werd door de lange tijd die het kostte voordat de besluitvorming rond was. 'Ik heb uit dit project lering getrokken dat mensen begeistert moeten zijn en dat integratie nodig is, wil je iets nieuws van de grond krijgen.'³⁴

Van project tot gemeentelijk monument

Het college van B en W heeft de bolwoningen op 19 april 2022 definitief op de gemeentelijke monumentenlijst

³² SEV, Advies inzake EX 82/28 Bolwoningproject Den Bosch, 23 juni 1986.

³³ Citaat uit artikel in *Woningraad* no. 12, 17 juli 1984, 11.

³⁴ Uit: artikel in *Woningraad* no. 12, 17 juli 1984, 11.

De Bossche bolwoningen anno 2024 (foto Erfgoed 's-Hertogenbosch/auteur).

Een kijkje in de woonkamer (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 2021).

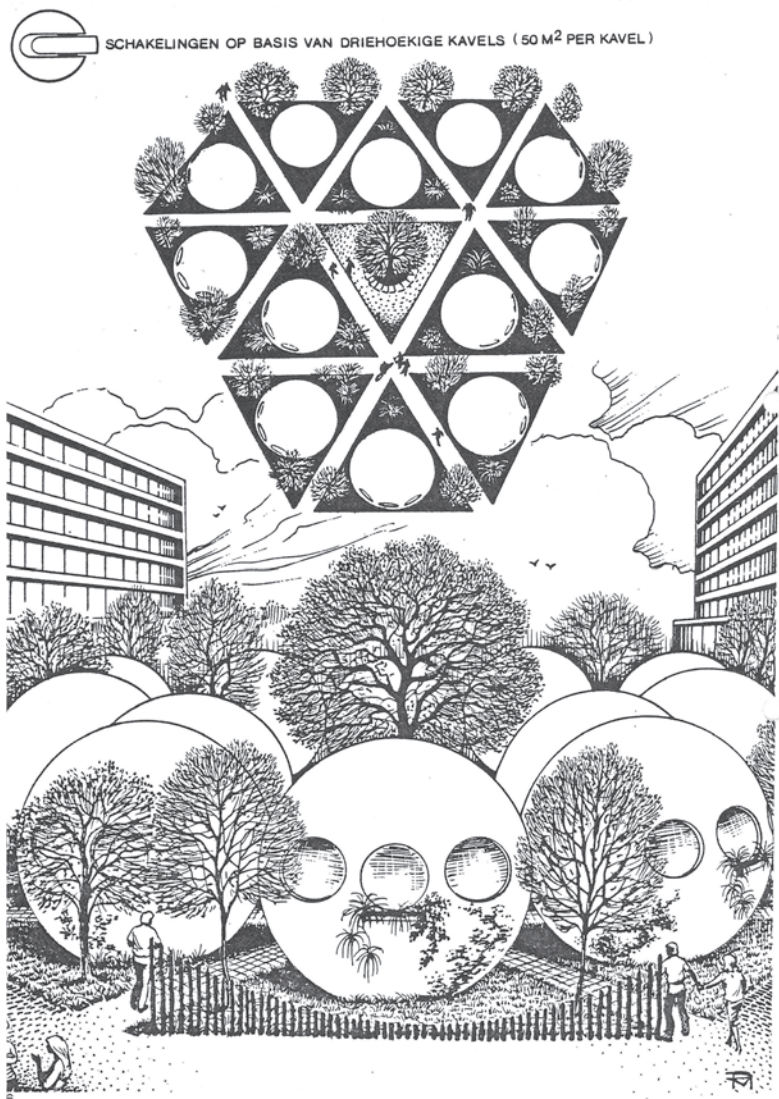
geplaatst. Op alle aspecten waarop het college toetst voor bescherming als gemeentelijk monument scoren de bolwoningen goed. De bijzondere en iconische bouwvorm, op de verhoogde voet, geven de woningen architectonische waarde. Met de plaatsing in driehoekige percelen, gerangschikt in groepjes, met paden ertussen, langs de slingerende vijver is sprake van een zeer bijzonder stedenbouwkundig ensemble. Het gebruik van het Polymeren GlasvezelVersterkt Cement (PGVC) als bouw materiaal voor de schil, voor de bol zelf, is uniek. Dat de woningen gebouwd zijn in een tijd waar expliciet ruimte was voor

experimentele woningbouw maakt dat ze in cultuurhistorisch opzicht belangrijk zijn, en ook dat sprake was van een geheel nieuw woonconcept. De zeldzaamheidswaarde is uiteraard hoog.³⁵

Met betrekking tot de stedenbouwkundige waarden kunnen we nu zeggen dat die een sterkere onderbouwing hebben gekregen met de nieuwste informatie uit het archief. Het aantal van precies vijftig bolwoningen was puur praktisch van aard. Voor de ontwerper ging het er in eerste instantie om dat de driehoekige percelen voor de bolwoningen in clusters van zes werden gerangschikt en deze clustering in een veelvoud verder aan elkaar geschakeld werd. Dit kon zowel strikt in zeshoeken als in een meer losse configuratie gebeuren, afhankelijk van de grootte, structuur en vorm van de bouwlocatie. Binnen deze structuur en de clusters van zes percelen bleven sommige perceeltjes onbebouwd, waardoor er openheid ontstond in het plan. Door die structuur heen zijn wandelpaden opgenomen. Vermoedelijk werd aanvankelijk ingezet op twee locaties, om het qua maat en schaal beter te laten passen bij de omgeving. Bij het uitwerken van het stedenbouwkundig plan voor de Rompertsebaan is duidelijk te zien dat het principe van zes percelen de basis vormt voor de twee varianten. Op de huidige locatie in Maaspoort is het oorspronkelijke ordeningsprincipe ook nog steeds herkenbaar.³⁶

Ook al was het pad naar realisatie behoorlijk uitdagend, het antwoord op de vraag of de bolwoningen beschermenswaardig zijn als gemeentelijk monument was niet moeilijk. Nu terugkijkend twijfelt niemand meer aan het unieke en bijzondere karakter van de woningen en de betekenis ervan, ook als woonconcept. In de huidige tijd passen ze eigenlijk heel goed. Tegenwoordig zijn we meer gericht op kleiner wonen. *Tiny houses* zijn behoorlijk populair, juist bij de jongere generaties. En een korte bouwtijd, in prefab, is een actueel thema dan ooit.

Kortom, ook al waren er destijds veel mensen die liever hadden gezien dat de bolwoningen niet werden gebouwd, nu, veertig jaar later, zijn we er dankbaar voor. Het is dan ook terecht om die dankbaarheid uit te laten gaan naar de wethouder voor volkshuisvesting van destijds. Dat laten de recente inzichten zien: zonder de tomeloze inzet van Ton Lensen hadden we in 's-Hertogenbosch geen bolwoningen gehad.

De ruimtelijke indeling van de bolwoningen gevisualiseerd, met schakelingen op basis van driehoekige kavels (Het Nieuwe Instituut, inv.nr. B-131797).

Annalies de Graaf studeerde planologie aan de Universiteit van Amsterdam en is lang werkzaam geweest in de volkshuisvesting (bij woningcorporatie Lieven de Key in Amsterdam en bij de gemeenten Rotterdam en 's-Hertogenbosch). Sinds 2015 werkt zij als teamcoördinator en beleidsmedewerker bij Erfgoed 's-Hertogenbosch. Zij maakt zich onder andere sterk voor het betrekken van de historische context van de stad en de nog aanwezige relevante en monumentale bebouwing bij ruimtelijke ontwikkelingen.

³⁵ SOM0800 Redengevende omschrijving bolwoningen.

³⁶ BBA 2021, 35-36.

Literatuur en verantwoording

Bronnen

BBA (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis), Architectuur- en Bouwhistorische opname met waardestelling Bolwoningen, Bollenveld 1-99 te 's-Hertogenbosch, 2021

NL-HtsSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch

- 12221 Overheids- en verenigingsbouw, realisering bolwoningenproject van 50 woningen, naar ontwerp Dries Kreykamp; ontwerp bolwoning complexnr. N.V.A.T. 482; advies Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (S.E.V.) 1980-1986
- 12239 Woningbouwcorporaties, bouw van 50 bolwoningen in Maaspoort; aanvraag geldelijke steun en rijkslening 1981-1985

SEV, Experimenteren in de Volkshuisvesting 1982-1985, voortgangsrapport, Rotterdam, oktober 1985

SOM0800, Redengevende omschrijving Bolwoningen, Bollenveld 1 t/m 99, april 2022

Literatuur

BARZILAY, M., FERWERDA, R. EN A. BLOM, 2018: Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980. Verkenning Post 65 (Amersfoort)

HIDDEMA, S., 1984: Piet Blom en de kunst van het bouwen (Groningen)

SCHOT, J., LINTSEN, H., RIP, A. EN A. DE LA BRUHÈZE (red.), 2003: Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 6: Stad, bouw, industriële productie (Zutphen)

WULKAN, E.K.J. (red.), 1970: Kunststoffen en bouwtechniek (Rotterdam)

Internet

<https://www.dearchitect.nl/121608/bedenker-bolwoning-dries-kreijkamp-overleden> (geraadpleegd 15 januari 2024)

<https://www.bolbewoners.nl/wiki/Filosofie.html> (geraadpleegd 14 februari 2024)

<https://bulletin.knob.nl/index.php/knob/article/view/808/848>, artikel Sara Duisters 'Kunststof dromen. Gevels van glasvezelversterkt polyester in Nederland', gepubliceerd op 9 december 2023 (geraadpleegd 2 maart 2024)

www.tijsvandenboomen.nl/de-fokker-woning/ artikel Tijs van de Boomen, 'De Fokker-woning', gepubliceerd op 1 maart 2002 (geraadpleegd 2 maart 2024)